

Marta- Hoofdstukindeling

In plaats van in het verleden te beginnen

Er was eens..

Gelukkige herinneringen

Alles wordt anders

Een kans om Lunia te redden

Waar is Dusha gebleven?

Met moeder naar de apotheek

We moeten uit elkaar

Kryshya

Lydka

Wie zal er zijn als ik aankom?

Hoe me te gedragen in Warschau?

Hoe speel je op de binnenplaats?

Kryshya gaat naar school

Op mij kun je rekenen

Mevrouw Czaplinska redt mijn leven

De oorlog is voorbij

Terug naar Warschau

Opa wil me

Ik wil naar mevrouw Czaplinska

Marta of Kryshya

In het Kindertehuis

Op weg naar Eretz Israël

Alleen met iedereen

Michaël

In plaats van in het verleden te beginnen...

Ik wil graag mijn verhaal met jullie delen, maar eerst wil ik iets vertellen over mijn huidige leven. Ik woon samen met mijn man Amos in het land Israël, in een stad met de naam Rehovot. We hebben volwassen kinderen en we zijn zelfs al trotse opa en oma. Onze jongste zoon Motti woont met zijn gezin vlakbij ons. Zijn dochters komen na school vaak bij ons langs. Onze andere zoon Shai woont momenteel met zijn vrouw en kinderen in Singapore. Hij werkt daar in opdracht van de Israëlische regering. Netta, ons eerste kind, woont met haar gezin in de Jeruzalemse wijk Sanhedria. Met de hele familie hebben we het huwelijk van onze oudste kleindochter, Tamari, gevierd. Tamari heeft een jaar geleden een dochter gekregen, onze eerste achterkleindochter. Ze heet Ruth.

Ik hou enorm veel van mijn familie en vrienden. Volgens mij ben ik een goede oma! Het is heerlijk om mijn kleinkinderen om me heen te hebben en om met ze te spelen. Ook vind ik het heel fijn om door Israël reizen met mijn familie. Verder wil ik nog vertellen dat ik dol ben op leren en studeren. Ik ben nu met een proefschrift bezig over de stad Czortkow in het land Polen. Dat is de plaats waar ik geboren ben.

Er was eens...

Er was eens een Joodse gemeenschap in de stad Czortkow in het oosten van Polen. Czortkow is een klein stadje, liggend aan de oevers van de rivier de Seret. Al eeuwenlang woonden er Joden in de stad Czortkow, samen met Oekraïners en Polen. De Joden spraken Jiddisch en Pools en velen spraken daarnaast ook Hebreeuws. Sommigen waren Zionisten, zij wilden graag in het Land Israël wonen. Zij wachtten daarom op toestemming in de vorm van een inreisvisum. Anderen dachten dat de Messias, wanneer hij zou komen, hen naar het Land Israël zou brengen. Zij baden daarom voor de komst van de Messias, zodat hij hen snel naar het Land Israël zou brengen. Er waren ook Joden die gewoon in de stad Czortkow wilden blijven wonen.

Ons huisadres was Rinekstraat 3. Mijn opa Yitzhak en oma Monja Sternshus woonden in een appartement op de tweede verdieping, samen met hun dochter Lunia. Opa's winkel was op de begane grond. Op de eerste verdieping, in een groot appartement, woonde mijn gezin, de familie Winter. Opa en oma waren de ouders van mijn moeder, Netty. Mijn vader, Yisraël, was advocaat. Hun kleine dochter, Marta, dat was ik.

Tot mijn grote spijt kan ik me mijn vader nog maar nauwelijks herinneren. Hij werd ons ontnomen toen ik zes jaar oud was. Als ik vroeg: "Waar is papa?" dan zei mama:

Het huis aan de Rinekstraat

Uitzicht op Czortkow

“Hij is tot voorbij de bergen gereisd.”

Voordat ik deze trieste herinneringen met jullie ga delen, zal ik eerst een paar gelukkige herinneringen vertellen.

Vader

Moeder en ik

Gelukkige Herinneringen

Ik herinner me wandelingen met mijn vader, uitstapjes naar het dichtbij gelegen Zwarte Woud. Er bestaat zelfs een foto van mij als klein meisje in dit bos.

Ik herinner me ook nog dat papa me een keer meenam naar de middelbare school bij ons in de stad. Ik werd zo enthousiast van het zien van al die leerlingen. Dus ik vroeg: "Papa, ga ik later ook naar deze school? En hij antwoordde vol vertrouwen: "Maar natuurlijk!". Mijn vader was één van de oprichters van de school. En hij was Zionist.

Elke zaterdagmorgen, op sjabbat, liepen we samen naar de Grote Synagoge. Papa ging dan naar binnen voor de gebedsdienst, ik bleef buitenspelen met mijn vriendinnetje Dusha. Als de dienst was afgelopen kwam mijn vader met de anderen naar buiten, naar het plein voor de synagoge. Ik rende dan naar hem toe. Mijn tantes gaven me dan altijd natte kussen op m'n wangen. Iedere week veegde ik de nattigheid van mijn wangen terwijl we van de synagoge naar het huis van opa en oma liepen. Hier aten we met z'n allen de sjabbatmaaltijd.

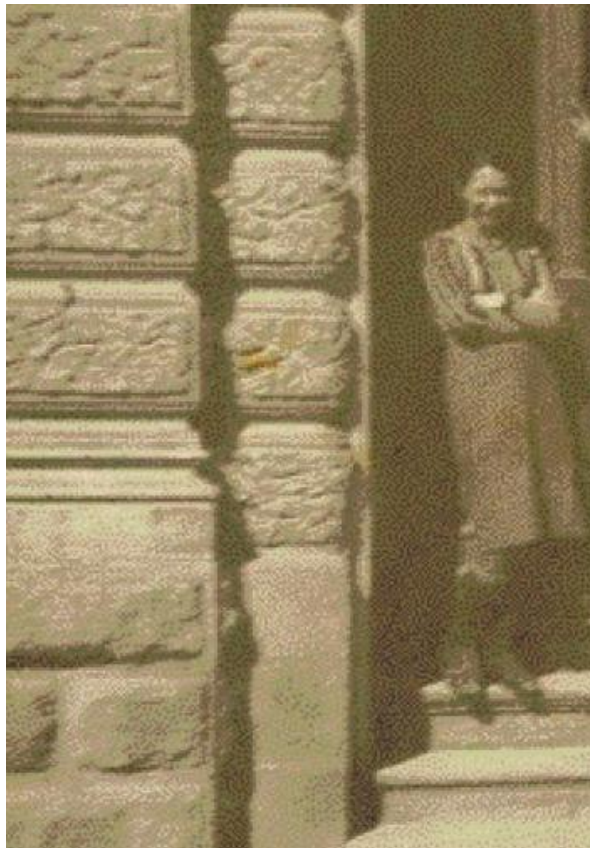
Ik vond het fijn om bij opa en oma op bezoek te gaan. Oma kon ontzettend lekker koken. De verrukkelijke geur van haar vers-voor-sjabbat-gebakken challes, de sjabbatbroden, zweefde zo van haar keukenraam ons appartement binnen. Ook bakte ze gistkoekjes met rozijnen en kaneel. Die heerlijke smaak is me tot vandaag de dag bijgebleven. Mijn tante Lunia zorgde voor me alsof ze mijn grote zus was. Ondanks dat ik elf jaar jonger was dan zij, mocht ik vaak mee om haar vrienden te bezoeken. Op koude winterdagen gingen we sleetje rijden. Dan hielp ze me de mooiste sneeuwpoppen te maken.

Mijn moeder was prachtig en slim. Voordat ze met papa trouwde had ze farmacie gestudeerd in Wenen, in Oostenrijk. Toen ze weer terugkwam in Czortkow ging ze werken in de apotheek aan de hoofdweg vlak bij ons huis.

Elke dag tijdens de lunchpauze en aan het einde van de dag, wist ik door het getik van hoge hakken op de trap dat mijn moeder thuis kwam van haar werk.

Eens, toen ik ziek was en moeder thuis was gebleven bij mij, hoorde ik prachtige melodieën. Vanaf het balkon zag ik op de binnenplaats vier zigeuners in kleurige kleren. Zij zongen een langzaam en weemoedig lied. Ik was betoverd. Ik riep mama bij me. Ze legde een hand op mijn schouder, zwijgend luisterden we. Na het lied applaudiseerde ik enthousiast. Mama gaf me wat munten en fluisterde: "Martush, ze vragen om geld." Ik wierp ze de munten graag toe. De jongste zanger ving ze op in zijn hoed en al zwaaiende verlieten de zangers de binnenplaats weer.

Moeder bij de ingang van de Apotheek.

Alles wordt anders

De Tweede Wereldoorlog brak uit toen ik vier jaar oud was. Duitsland veroverde het overgrote deel van Polen. Het Rode Leger van de voormalige Sovjet-Unie, veroverde de rest, waaronder onze stad Czortkow. Ik weet nog dat opa, oma, tante Lunia, mijn ouders en ik in die tijd weggingen uit het appartement in de Rinekstraat. Omdat de nieuwe regering had besloten dat Joden niet meer in het openbaar mochten bidden, konden papa en ik niet meer naar de synagoge. De synagoge werd gesloten.

Mijn ouders en ik verhuisden naar een klein tweekamerappartement. Het was zo klein dat onze grote meubels er nauwelijks inpasten. Het gebouw had een grote binnenplaats, waar ik zocht naar slakken en zoete rode aardbeien. Ik probeerde vogels te vangen, maar ze vlogen steeds weg.

Zo gingen er twee jaren voorbij. In de lente van 1941, op een warme, zonnige zaterdagmorgen, maakte mama me wakker met een kus. Ik opende mijn ogen en zag mijn ouders in mijn kamer staan.

“Goedemorgen Martusch,” zei mama. Papa voegde eraan toe: “Mazal tov! Weet je wat voor dag het vandaag is? Vandaag word je zes jaar, dus we geven een groot feest!” Ik was heel erg verrast en vroeg: “Echt waar? Een verjaardagsfeest? Vandaag?” Mijn ouders glimlachten en knikten bevestigend.

Ik kreeg van mama een nieuwe roze jurk aan. Er zaten blauwe bloemen op geborduurd. Mama kamde zacht mijn haar en maakte twee vlechten met linten vast. Ik was klaar voor het feest.

Enorm opgewonden ging ik naar de binnenplaats om de gasten te begroeten. Opa, oma en tante Lunia waren er als eersten, daarna kwamen ook de vrienden van mijn ouders met hun kinderen. Mijn beste vriendin Dusha was er ook. De binnenplaats was gevuld met de geur van lentebloesems. De deur van het huis ging open en mama, mooi als

nooit tevoren, verscheen met een hele grote taart op een dienblad. Iedereen klapte. Papa, mama en ik liepen naar de tafel. Mama zette het dienblad met de taart op het tafelkleed en liet mij het mes vasthouden.

Mama stuurde mijn hand, zo sneden we samen stukken taart af en gaven die aan de gasten. Iedereen sprak over de heerlijke taart en wenste mijn ouders en mij het allerbeste voor de toekomst en *nachat* (vreugde voor de nakomelingen). Hierna gingen de volwassenen met elkaar praten en wij kinderen gingen verstopperijtje spelen. Het was Dusha's beurt om te tellen en ik verstopte me achter het huis van de burens. Toen Dusha ons ging zoeken, rende ik snel naar de put om '1, 2, 3' te roepen voordat zij erbij kon komen. In mijn enthousiasme vergat ik de put tussen de twee huizen, botste er hard tegenaan en viel.

Het deed ontzettend veel pijn. Tranen sprongen me in de ogen, maar ik huilde niet. Ik stond op en zag dat m'n knieën opengeschaafd waren. Mijn nieuwe jurk zat onder de moddervlekken, één van m'n haarlinten lag op de grond en m'n vlecht hing los.

De herinnering aan het hele verjaardagsfeest is mijn laatste gelukkige herinnering. Een maand later vielen Duitse troepen de stad aan en bezetten haar. Plotseling begon de vernietiging, er was overal angst. Angst om het huis uit te gaan. Angst dat er een Duitse soldaat dichtbij zou komen. Angst dat ons iets verschrikkelijks zou overkomen. Duitse soldaten, vergezeld van Oekraïense inwoners van Czortkow, arresteerden Joden. Joden werden geslagen, bezittingen van Joden werden geplunderd. Soldaten konden Joden in een opwelling zelfs vermoorden.

Op een dag werd papa opgeroepen zich bij de Duitsers te melden. Hij kwam twee uur later thuis, totaal geschokt. "Ze willen dat ik iets voor ze doe, waar ik niet mee kan instemmen," zei hij tegen mama en opa.

"En wat ga je nu doen?", vroegen ze.

"Ik kan niet ontvluchten, dus ik ga morgen terug en zal 'nee' zeggen."

De volgende dag ging papa weg van huis, en hij kwam nooit meer terug. Als ik mijn moeder vroeg waar hij was, antwoordde ze dat hij voorbij de bergen was gereisd.

Tijdens de uren dat mijn moeder in de apotheek werkte, bleef ik bij opa en oma.

's Avonds ging ik met mama terug naar ons huis.

Op een gegeven moment namen de Duitsers opa en tante Lunia mee voor dwangarbeid. Ze werden gedwongen om te hard te werken, maar kregen hier geen geld voor. Opa moest oud ijzer verzamelen uit vernietigde gebouwen en Lunia moest de straten van de stad vegen.

Alle Joden van de stad moesten hun huizen verlaten en in het ghetto gaan wonen. Het ghetto was een klein gebied aan de rand van de stad, waar vandaan de inwoners geëvacueerd waren; alle Joden van de stad werden gedwongen om daar te wonen. Het ghetto was afgezet met prikkeldraad en de bewakers bij de poorten lieten alleen Joden door die daarvoor een vergunning hadden gekregen. Het ghetto was veel te klein voor alle Joodse inwoners en daarom waren meerdere families gedwongen samen te leven in de beperkte ruimte van één appartement. Moeder nam wat kleren en servies mee en we trokken samen met opa, oma en tante Lunia in een enkele kamer in een appartement in het ghetto. Ik hoorde mama met oma praten over een Jood die was gepakt door de Duitsers en over een familie die meegenomen was, maar ik snapte niet waar naar toe.

Mijn moeder had toestemming om voor haar werk het ghetto uit te gaan. De eigenaar van de apotheek overtuigde de Duitse officier ervan dat zijn winkel niet zonder mijn moeder kon.

Ons appartement in het ghetto

Ze kreeg een speciale vergunning om elke ochtend het ghetto te verlaten, om tot de avond in de apotheek te werken. Elke morgen, nadat opa en Lunia al waren vertrokken richting werk, kleedde mama zich aan, maakte zich op, trok haar hoge hakschoenen aan, kustte me en zei: "Martusch, ik ga aan het werk. Je moet tot de avond hier bij oma blijven. Maak het haar niet te zwaar. Ik weet dat je je verveelt, maar je mag echt niet naar buiten gaan."

Buiten was het gevaarlijk, maar binnen, in die ene kamer, was het heel saai en heel vol. Ik had geen speelgoed. Opa en tante Lunia waren overdag niet thuis. Oma deed de was, ruimde op en probeerde iets lekkers te koken van de magere voorraad aan ingrediënten. Daar bovenop moest ze ook nog eens mijn gezeur aanhoren: "Ik verveel me zo, ik verveel me zo." Op een gegeven moment liep ik de deur uit en besloot de trap op en neer te rennen, om tikkertje te spelen met mijn ingebeelde vriendinnetje. Oma stopte me: "Ga naar binnen! Het trappenhuis is ook gevaarlijk!"

Een kans om Lunia te redden

In het begin van de winter, nadat de eerste sneeuw was gevallen, hoorde mijn moeder dat de Duitsers op zoek waren naar gezonde, lokale meisjes om naar een werkkamp in Duitsland te sturen. Mama dacht dat dit een kans was om Lunia te redden. Ze benaderde een Poolse vriendin die op het kantoor van de Gestapo, de Duitse politie, werkte en vroeg haar om het juiste formulier. De vriendin kwam naar de apotheek en zei: "Ik heb een leeg formulier voor je meegenomen, dat je in moet vullen. Je hebt alleen nog de handtekening van een officier nodig."

Moeder bekeek het nauwkeurig en vroeg: "Is dit het officiële stempel?"

"Ja, maar die handtekening is ook nodig."

"We regelen het wel," zei mijn moeder, bedankte haar vriendin en begeleidde haar naar de deur.

Toen mama 's avonds thuiskwam van haar werk, wilde ze opa spreken in het trappenhuis. Een paar minuten later kwamen ze weer naar binnen en gingen we allemaal aan tafel zitten om onze snee brood met oma's soep te eten. Nadat we hadden gegeten, ruimde Lunia de tafel leeg. Oma wilde opstaan, maar opa legde zijn hand op de hare en kondigde aan: "Netty wil ons iets belangrijks vertellen."

Oma en Lunia gingen weer zitten. Mama vertelde hen over de kans die zich had voorgedaan om Lunia naar een werkkamp in Duitsland te sturen. Ze zou net doen alsof ze een lokaal Pools meisje was, niemand zou vermoeden dat ze Joods was. Zo zou ze gered worden.

Oma zei verontrust: "Maar je hebt net zelf gezegd, dat het onmogelijk is om een handtekening op dat formulier te krijgen. Dus waarom stel je dit voor?"

Mama probeerde haar ongeruste moeder te overtuigen en zei: "Ik denk dat het de moeite van het proberen dubbel en dwars waard is. Het is een kans uit duizenden."

“En als ze zien dat de handtekening ontbreekt? Weet je welke straf ze zal krijgen als de Duitsers erachter komen dat Lunia Joods is, maar zich voordoeft als christen?!” Oma keek opa vragend aan, in de hoop dat hij iets zou zeggen.

“Monja, lieverd,” zei opa met zachte stem, om oma te kalmeren, “er zullen zoveel formulieren zijn. Denk je dat ook maar iemand een ontbrekende handtekening zal opmerken?”

“Stel dat..” hield oma vol op hoge toon, hopen op geruststelling.

Het was doodstil geworden. Opa wendde zich tot zijn jongste dochter.

“Lunia, wil je gaan?”

“Ja,” antwoordde Lunia rustig, en oma bedekte haar gezicht met haar handen en boog haar hoofd.

Opa stond op en legde zijn hand op oma’s trillende schouders. Mama pakte het formulier uit haar tas en vulde het samen met Lunia in: Lunia was christen, een inwoner van Czortkow en gezond. Nadat het hele formulier was ingevuld, krabbelde mama een handtekening naast het stempel en zei: “Zo, nu hebben we ook een handtekening. Alles is in orde!”

De volgende ochtend vroeg namen we afscheid van Lunia, die met mijn moeder de stad in ging. Oma huilde, opa pinkte een traan en ik zwaaide gedag.

Waar is Dusha gebleven?

Nadat Lunia was weggegaan werd ik erg verdrietig en ik verveelde me nu nog meer. Oma werd bijna gek van de zorgen. Toen ze een keer niet goed oplette, besloot ik naar buiten te gaan om mijn vriendin Dusha te zoeken. Ik sloot zachtjes de deur achter me, sloop op mijn tenen de trap af en liep naar buiten. Toen ik moe werd, stopte ik bij een drinkfontein. Plotseling hoorde ik de zware stappen van laarzen en het grommen van een hond...

Een Duitse soldaat en een enorme zwarte hond kwamen op me afgelopen. Ik bevroor. Ik hoorde mijn moeders stem in mijn hoofd, die zei: "Als je een Duitse soldaat ziet, moet je hard wegrennen en je verstoppen in het trappenhuis."

Ik was zo ontzettend bang dat ik me niet kon bewegen. De soldaat en de hond liepen me voorbij en toen ze ver weg waren, rende ik zo hard als ik kon naar huis. Oma was woedend en verontwaardigd. Ik was niet alleen het huis uitgegaan, maar ik was ook nog eens een Duitse soldaat met een hond tegengekomen. Dit was precies waar ze nou zo bang voor was geweest.

Toen mijn moeder 's avonds thuiskwam en ze van oma hoorde wat er was gebeurd, werd ook zij erg boos.

"Waar ging je heen?"

"Ik ging Dusha zoeken," antwoordde ik onschuldig, "ik wilde met haar spelen."

"Maar snap je dan niet dat ze weg is? Snap je niet dat ze hier niet meer is?"

Ik stond daar stilletjes en dacht bij mezelf: "Hoe is het mogelijk dat Dusha, mijn beste vriendin, weg is gegaan zonder gedag te zeggen?"

Twee dagen later, in de avond, toen mama me in bad deed en m'n haren waste in de kleine metalen teil die ze daarvoor in de kamer had gezet, vroeg ik haar: "Mam, waar is Dusha heen gegaan?"

"Hou je hoofd eens achterover," zei mama en ze pakte de ketel van de tafel om mijn haar uit te spoelen. Terwijl het water over m'n hoofd en gesloten ogen stroomde, zei mama zachtjes en zorgzaam: "De Duitsers hebben Dusha en haar familie meegenomen. Ze leven niet meer."

Vanaf dat moment durfde ik het huis niet meer uit te gaan.

Ik raakte bevriend met de fotograaf die naast ons woonde. Hij was lang en dun en balanceerde zijn camera op een statief. Als hij een foto maakte bedekte hij zijn hoofd met een stuk zwarte stof dat aan de camera vastzat en gebaarde met zijn hand: "Lachen!" Ik vond het leuk om voor de camera toneel te spelen. Ik lachte, danste en boog. De ene keer was ik een prinses, de andere keer een kikker, dan weer een boze heks of een perfecte prins en de fotograaf speelde mee.

Maar plotseling was ook hij weg.

Met Moeder naar de apotheek

Zo ging er bijna een jaar voorbij. Op een dag maakte mama me vroeg in de morgen wakker en zei: "Martusch, vandaag kom je met mij mee naar de apotheek." Ik was ontzettend blij dat ik de hele dag bij haar zou zijn.

Het was raar om het ghetto uit te gaan nadat ik er zo lang in was geweest. Ik was bang voor de gewapende bewaker die bij het hek van het ghetto stond, maar mama aarzelde niet toen we bij het hek aankwamen. Ze liep gewoon door en zei op een vanzelfsprekende toon: "We gaan naar de apotheek."

Toen we eenmaal het ghetto uit waren, werd ik weer kalm. Ik keek naar de mensen die over straat gingen. Ze zagen er niet bang uit, zoals de mensen in het ghetto. Een motor en een patrouillewagen met gewapende Duitsers passeerden. Ik was meteen op mijn hoede, maar mama hield mijn hand stevig vast, waardoor ik weer rustig werd. "Ga rechtop staan en kijk de mensen in de ogen," fluisterde ze, "laat ze denken dat je hier hoort. Onthoud: je hebt het 'goede' voorkomen." Ze bedoelde daarmee dat mijn haar steil en niet krullend was.

Meestal was het haar van Joodse meisjes golvend of krullend. Oh wee als voor het meisje dat verdacht werden Joods te zijn en buiten het ghetto werd gepakt. "Moeder," zei ik "je loopt te snel en je hoge hakken maken heel veel lawaai..."

"Ach wat," wuifde moeder mijn opmerking weg, "op deze manier verdenkt niemand mij. Alleen de Joden lopen voorzichtig en langzaam, want alleen zij zijn bang."

Uiteindelijk kwamen we aan bij de apotheek.

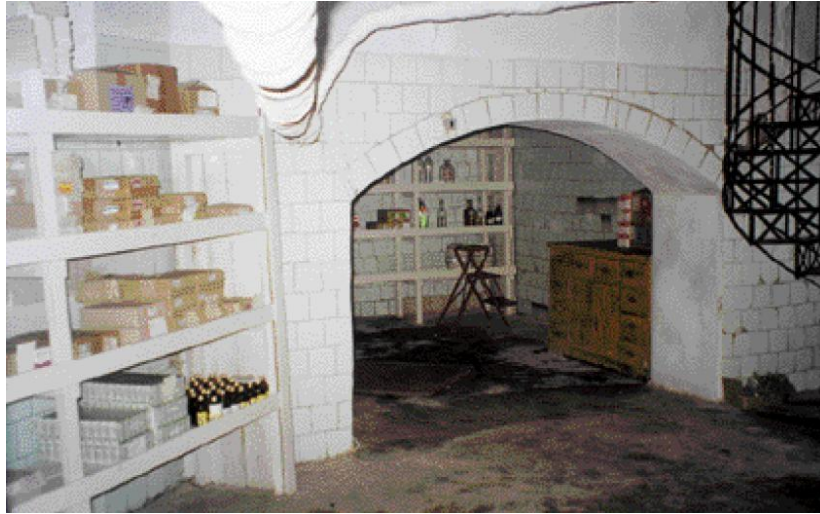
We gingen drie trappen op. De deur was op slot. Ik was bang. Ik dacht dat mijn moeder niet naar binnen mocht.

"Rustig maar," zei ze en ze opende de deur met een sleutel die ze uit haar handtas had gehaald. De sterke lucht van medicijnen prikte in m'n neus en ik moest niezen. Weer werd ik bang en snel gingen we de apotheek binnen. Moeder deed de deur achter ons op slot.

"We hebben maar een paar minuten voordat de eerste klanten komen," zei mama. Kom maar even kijken waar je zult verblijven."

“Blijf ik dan niet bij jou?” vroeg ik verbaasd en teleurgesteld.

De kelder van de apotheek

“Nee, niemand mag je zien. Kom mee,” zei ze terwijl we snel de wenteltrap naar beneden gingen. De trap leidde naar een grote kelder met daarin kasten vol met medicijnen. Ik volgde mama naar een hoek, die als opslagruimte diende. Daar had ze een bed neergezet.

Ze zei: “Niemand weet dat je hier bent. Kom niet naar boven en maak de deur niet open. Als ik klaar ben met werken, kom ik je ophalen. Als je het geluid van laarzen op de trap hoort, ga je in de kast zitten en doe je de deur van binnen op slot.”

Mama ging naar boven. Ik hoorde hoe ze de deur van de apotheek open maakte en de eerste klanten begroette. Ik was onrustig. Ik vond een plek tussen twee kasten, ging daar zitten en keek naar buiten. Op de muur tegenover mij, boven de medicijnkast, was een raam ter hoogte van het trottoir buiten op straat. Ik kon de voeten zien van de mensen die langs liepen en probeerde me voor te stellen wie het waren.

Toen ik dit spel een beetje saai begon te vinden verveelde ik me weer. Ik verlangde naar oma. Ik at de portie aardappelen die mama voor me achtergelaten had en wachtte op de schemering.

's Avonds opende mijn moeder het slot van de deur van de apotheek en kwam naar beneden. Ik was zo blij om haar te zien! We lagen samen op het bed in de hoek en ze

vertelde me een verhaaltje en zong een vrolijk liedje. Toen ik om nog een verhaaltje vroeg, zei ze op plechtige toon: "Het is mij een grote eer om op dit speciale tijdstip, op deze speciale plaats 'Martha's School' te openen. Tromgeroffel, alstublieft!" Moeder gaf een teken en samen bliezen we op onze zogenaamde trompetten.

"Ja, mijn lieve Martusch," zei Moeder met een bittere glimlach, "omdat de situatie erg slecht is en het leven van de Joden in de stad in groot gevaar, blijf jij hier bij mij."

"Gaan we niet meer terug naar het ghetto?"

"Nee."

"Hoe lang blijven we hier?"

"Zo lang we kunnen. Maar laten we het nu over belangrijkere dingen hebben, zoals je opleiding. Als er geen oorlog zou zijn en de Duitsers ons land niet hadden bezet, dan zou je nu in de tweede klas zitten. Maar op dit moment mogen Joodse kinderen niet naar school. Het is voor mij heel belangrijk om je voor te bereiden op het leven na de oorlog en daarom kondig ik nu de feestelijke opening van het schooljaar in Marta's School aan."

"Maar hoe moet ik leren zonder boeken en schoolspullen?"

"Daar heb ik ook aan gedacht," antwoordde ze. Ze opende één van de kastdeuren en zei: "Hier zijn schriften, potloden en krijtjes. Pak maar een potlood en een schrift, dan gaan we beginnen."

Elke avond leerde ik lezen, schrijven en rekensommen maken. Ik leerde de tafels uit m'n hoofd en tekende allerlei verschillende klokken op oud karton. Ik leerde klokkijken op een klok met cijfers, zonder cijfers en met Romeinse cijfers. Ik schilderde zeeën, bergen en wolken en vooral de bloemen die mijn moeder zo goed kende. 's Avonds studeerde ik met mama en overdag maakte ik in m'n eentje mijn huiswerk. Omdat ik snel leerde bracht mama een leesboek voor me mee. Ik vond het heel erg moeilijk steeds maar in de kelder opgesloten te zijn en alleen maar de benen van voorbijgangers te kunnen zien. Maar ik was een hardwerkende en goede leerling en had een geweldige lerares en vriendin: mama.

We moeten uit elkaar

Op een avond, nadat we klaar waren met studeren en ik ging liggen om te slapen, streelde mama mijn haar en fluisterde: "Martusch, we moeten uit elkaar."

"Wat?!"

Ik sprong op alsof ik gebeten was door een slang.

Mama kwam overeind en hield zachtjes mijn handen in de hare. Ik ging weer zitten.

"De situatie wordt elke dag slechter," vertelde ze, terwijl ze mijn hand streelde. "Er zijn al bijna geen Joden meer in het ghetto. De Duitsers hebben aangekondigd dat Czortkow 'Judenrein', dus zonder Joden, is en dat elke Jood die gepakt wordt, wordt gedood. Binnenkort zal ik niet meer mogen werken in de apotheek."

"We kunnen ons hier samen in de kelder verstoppen."

"Dat is gevaarlijk. Iemand moet ons eten en drinken brengen en ik ben bang dat we verraden zullen worden. Martusch, ik ben niet van plan om je in de steek te laten; jij gaat eerst op reis en dan kom ik je achterna."

"Waarheen?"

"Naar Warschau."

"Warschau is heel ver weg, aan de andere kant van Polen," zei ik met mijn nieuw verworven kennis.

"Heel goed! Je hebt al veel geleerd," zei mama bemoedigend. "Warschau is inderdaad ver weg en je gaat er met de trein naar toe."

"Alleen?" vroeg ik in paniek.

"Nee. Je gaat met Lydka samen. Luister naar me. Ik heb goede vrienden in Warschau: de familie Schultz. Ze hebben een grote boerderij vlakbij Czortkow en papa was hun advocaat. Anna en Joseph Schultz hebben me geschreven dat we naar Warschau kunnen komen. Omdat het gevaarlijk is, moet jij eerst gaan en dan kom ik daarna."

Moeder voegde toe: "Over een week komt Lydka, de dochter van Anna en Joseph Schultz, naar Czortkow om je op te halen. In Warschau zul je de blauwe lucht en de vogels weer zien, je zult met andere kinderen spelen en naar school gaan."

"Een moeder die van haar dochter houdt, stuurt haar niet weg met een vreemde," zei ik boos.

Moeder leunde achterover op het bed, keek me vermoeid aan en zei: "Als er geen keuze meer is, doet een moeder zelfs dat."

Kryshya

Gedurende de volgende zes dagen oefende ik mijn nieuwe identiteit: “ik heet Krystyna Gryniewicz, maar iedereen noemt me Kryshya. Ik ben geboren in een dorp. Ik ben katholiek, ik ga elke zondag naar de kerk en ik weet hoe ik moet bidden.

Anna Schultz, die in Warschau woont met haar familie, is de zus van mijn vader. Mijn moeder is ziek en kan niet voor me zorgen. Omdat ik een goede leerling ben en de dorpschool dicht is sinds het begin van de oorlog, vinden mijn tante Anna en oom Joseph het goed dat ik bij hen in Warschau kom wonen en naar een goede school in de stad ga.”

Elke morgen herhaalde mijn moeder de volgende instructies:

Wees aardig en glimlach en mensen zullen van je houden.

Doe wat je gezegd wordt en help anderen zoveel mogelijk.

Als ik later kom en je mist me, huil dan zachtjes in je kussen zodat niemand je hoort.

Eet niet met mes en vork- dorpsmeisjes gebruiken alleen een lepel.

Studeer hard en doe je huiswerk zodat iedereen trots op je is.

Schrijf me niet- ik zal jou schrijven.

En het allerbelangrijkste: probeer altijd met je ogen te lachen; kinderen houden niet van kinderen met verdrietige ogen.

Ik vroeg mama of de mensen die ik in Warschau ging ontmoeten, aardig waren. Ze antwoordde vol vertrouwen: “Ze zijn heel aardig en bovendien willen ze je leven redden.”

Lydka

Op de zevende dag, vroeg in de morgen, trok mama me mijn roze verjaardagsjurk met blauwe bloemen aan, die al een beetje te klein werd. Ze kamde mijn haar en maakte twee vlechten met brede rode linten. Voordat we de apotheek verlieten, kreeg ik van mama een lint om mijn hals met een groot kruis eraan. We gingen de trap op en liepen naar het treinstation.

Mijn ogen brandden en werden waterig . Ik kon bijna niet zien. Mama zei streng dat ik mijn hoofd niet moest laten hangen omdat andere mensen het dan verdacht zouden vinden. Maar het was geen angst waardoor ik naar beneden keek en het was geen verdriet waardoor m'n ogen traanden. Ik was niet meer gewend aan het licht. Na maanden in de donkere kelder was het moeilijk om te wennen aan het felle zonlicht.

Ik voelde dat mijn moeder erg gespannen was, en ik wilde alles graag makkelijker voor haar maken, maar ik was erg bang. Waar ging ik heen? Wie waren die mensen? Hoe kon ik ze eigenlijk vertrouwen? Kende zij ze wel echt?

Plotseling stopte er een trein en veel mensen stapten uit.

“Daar is Lydka,” zei mijn moeder en wees naar een mooi meisje op het perron. Ze glimlachte naar me. Ik werd rustig. Lydka kwam glimlachend op ons afgelopen, kuste mijn moeder, streelde mijn haar en haalde onmiddellijk het lint met het kruis van mijn nek.

“Christenen dragen nooit een kruis aan een lint, maar altijd aan een kettinkje,” zei ze en gaf het kruis aan Moeder, die het snel in haar tas propte. Lydka zei snel: “Als je naar ons toekomt, moet je ervoor zorgen dat je het juiste kettinkje draagt.”

We gingen wat te drinken kopen en Lydka vroeg: “Hoe heet je?”

Ik wist niet wat ik moest zeggen. Was het al begonnen? Ik keek naar Moeder en ze knikte. Ik antwoordde: “Ik heet Krystyna Gryniewicz, maar iedereen noemt me Kryshya.”

“Leuk om je te ontmoeten,” zei Lydka en ging door met het spel, “Ik ben Lydka, je nicht en over een paar minuten zullen we samen naar Warschau reizen.”

Lydka werd serieus.

“Als alles goed gaat, komen we over drie dagen in Warschau aan. Het is een vermoeiende reis met veel haltes onderweg. In de trein zijn aardige en vervelende mensen. Er zijn ook dronkaards en een hoop ruzie en gedoe. Bovendien zijn er Duitse soldaten die op zoek zijn naar in de trein verstopte Joden. Maar maak je geen zorgen. Ik zal goed voor je zorgen en je beschermen. Je moet alleen goed luisteren naar wat ik zeg.”

“Marta...o, sorry, Kryshya is een heel braaf meisje en erg gehoorzaam,” zei mijn moeder en nam een flesje en een bordje uit haar tas. “Als je haar dit medicijn te drinken geeft, zal ze het grootste gedeelte van de reis slapen. En hang dit bordje op de deur van het compartiment.”

Lydka pakte het flesje aan en las hardop wat er op het bordje stond:

Gevaar!

Ziek kind – Besmettelijk!

We hoorden een fluitsignaal en Lydka en ik namen afscheid van mama. De tranen spatten bijna uit mijn ogen. Met grote inspanning hield ik ze binnen.

Toen mama me knuffelde en fluisterde: “Ik kom ook,” voelde ik hoe haar handen trilden. Het was erg emotioneel.

We gingen op een bank in één van de compartimenten zitten en de trein kwam met veel lawaai en schokken in beweging. Mama, in haar witte jurk met blauwe bloemen, zwaaide naar me. Er waren tranen in haar ogen, maar ook een grote glimlach om haar mond. Ik wist dat ze deed alsof...

We reisden drie dagen en drie nachten. Het was een zware reis en ik mocht niet van mijn plaats, behalve als ik naar de wc moest. Ik was bang voor iedereen die langs kwam lopen en naar me keek. Ik miste mijn moeder en huilde. Lydka kalmeerde me met het medicijn en ik sliep veel. Op de momenten dat ik wakker was, besefte ik hoe geweldig Lydka was. Ze was helemaal vanuit Warschau gekomen om me op te halen en met haar mee terug te nemen.

Wie zal er zijn als ik aankom?

Een paar uur voordat we in Warschau aankwamen, vertelde Lydka me dat haar moeder, vader en twee oudere broers me op het treinstation zouden opwachten samen met de kinderjuf van de familie, mevrouw Czaplinska.

“Een kinderjuf?” vroeg ik verbaasd. “Je hebt net verteld dat jij de jongste bent. Waar is die kinderjuf dan voor nodig?”

“Mevrouw Czaplinska is al zoveel jaren bij ons,” antwoordde Lydka, “ze hielp mijn moeder ons groot te brengen en ze is deel van de familie geworden. Trouwens, weet je wie ons in contact heeft gebracht met mevrouw Czaplinska?”

“Nee.”

“Jouw vader. Mevrouw Czaplinska woonde in Czortkow. Haar leven was erg moeilijk en ze vroeg je vader om hulp. Dit gebeurde even voordat ik werd geboren. Mijn vader was in die tijd in Czortkow; toen ze elkaar ontmoetten vroeg jouw vader aan de mijne of onze familie een kinderjuf nodig had. Mijn vader heeft mevrouw Czaplinska toen meegenomen naar Warschau en sinds die tijd is ze bij ons.”

Lydka vertelde verder: “Laat me even voor je herhalen wat ik eerder heb gezegd: als we uit de trein komen, zullen mijn vader en moeder en mijn broers Zygmund en Kazik en mevrouw Czaplinska op ons wachten. Jij rent op ze af en knuffelt ze zodat iedereen die het ziet, denkt dat je terugkomt van een reisje en dat je ze heel erg hebt gemist.

Niemand moet vermoeden dat Krystyna Gryniewicz een Joods meisje is dat doet alsof ze christen is.”

Ik vond het moeilijk om me voor te stellen dat ik uit de trein zou springen, naar mensen zou rennen die ik nog nooit eerder in mijn leven had gezien en ze zou knuffelen en kussen. En wat als ze niet aardig waren? Als ze mij niet leuk vonden, zouden ze me misschien zomaar daar achterlaten...

“We zijn er bijna,” zei Lydka. Ze streek m'n jurk recht en gaf me haar hand. We stonden voor de deur van de trein.

“Wees maar niet bang.” zei Lydka toen ze voelde hoe mijn hand trilde in de hare. “We zijn snel thuis.” Haar ogen zochten haar familieleden.

“O, daar zijn ze,” wees ze. Op het perron stonden een lange man, een heel mooie vrouw en twee lange jongens. De vrouw die bij hen was, zag er vreemd uit.

De trein stopte, de deuren gingen open... “Rennen!” fluisterde Lydka in m'n oor. Ik sprong van het trappetje recht in de armen van de oudere vrouw. Ze knuffelde me hartelijk, hield me even op een afstandje en riep uit: “Krysha, wat ben je groot geworden!”

De man drukte me de hand en zei met een grote glimlach: “Welkom.”

Eén van de jongens tilde me hoog in de lucht, zwierde me in het rond en zette me weer neer. Ik was er een beetje duizelig van en struikelde. Toen zijn broer me ook op wilde tillen, zei de vreemde vrouw met een zware, rauwe stem: “Genoeg. Het kind is moe.”

Ze hield m'n hand vast, deed een stap achteruit, bekeek me eens goed van top tot teen en stelde vast: “In Warschau dragen de meisjes hun vlechten aan de onderkant met een lint bij elkaar en niet bovenaan.” Ze maakte de vlechten los en vlocht mijn haar opnieuw. Toen keerde ze zich weer naar mij en zei: “Zo is het goed.” Ze pakte mijn hand en we liepen met z'n allen naar huis.

Hoe me te gedragen in Warschau?

Lydka nam me mee uit wandelen zodat ik de stad kon leren kennen. Alles was nieuw en prachtig. Brede straten, hoge gebouwen, koetsen en trams en heel veel mensen op de boulevards. De straatverkopers verkochten alles wat ze maar konden inkopen, omdat er sinds de Duitse bezetting een gebrek was aan basisvoedsel.

Het was me meteen duidelijk dat er geen enkele Jood meer in Warschau woonde en dat het gevaar om ontdekt te worden erg groot was. Al meteen na het begin van de oorlog, vlak na de bezetting, hadden de Duitsers de Joden van Warschau en omliggende dorpen buitengesloten. In tegenstelling tot het ghetto van Czortkow, waar een paar duizend Joden hadden gewoond, hadden de Duitsers bijna een half miljoen Joden in het ghetto van Warschau opeengepakt. De Joden gingen dood van de honger en ziektes. Ze werden met treinen uit het ghetto getransporteerd om nooit meer terug te keren. Drie maanden voordat ik naar Warschau was gekomen had een groep jonge Joden in het ghetto een opstand tegen de Duitsers georganiseerd.

De Joodse ghettostrijders waren in het bezit van slechts een paar geweren en hadden het Duitse leger onmogelijk kunnen verslaan. Maar toch vochten ze heldhaftig gedurende drie weken totdat ze de strijd uiteindelijk moesten opgeven.

Woedend vermoordden de Duitsers de overgebleven Joden en ze vernietigden alle huizen in het ghetto.

Dat was dat. Ik vergat Marta en werd door en door Kryshya.

Op zondag ging ik samen met de hele familie naar de kerk. Ik was verbaasd over de stilte in de kerk en de rijkdom van de schilderijen en beelden. Ik zag hoe iedereen die naar het altaar was gelopen, zich boog, knielde en een kruis sloeg. Ik, Krystyna Gryniewicz, besloot om te laten zien dat ik een gelovige Katholiek was. Ik knielde bij de ingang van de kerk en liep op mijn knieën de hele weg naar het altaar. Toen we

naar huis teruggingen, smeerde mevrouw Czaplinska zalf op mijn zere knieën en hing een kettinkje met een hanger van Maria met haar zoon Jezus om mijn hals.

Ik probeerde alles te doen wat Moeder me had opgedragen: ik gedroeg me goed, ik glimlachte naar iedereen en wachtte geduldig op brieven van Moeder. Ik huilde 's nachts niet. Ik legde mijn hoofd op het kussen en bad dat de dag van morgen minstens zo goed zou worden als vandaag.

Hoe speel je op de binnenplaats?

Beneden op de binnenplaats bekeek ik de spelende kinderen. Ik zag een tweeling van 12 jaar oud, de leiders van de groep.

Ik ging naar ze toe om me voor te stellen. Ze vertelden meteen aan iedereen dat ik het nichtje van de familie Schultz was, uit een dorp kwam en mee mocht doen met alle spelletjes. Ik kende die spelletjes helemaal niet. Ik wist niet hoe je touwtje moest springen. Ik kende hun bal- en kaartspelletjes niet. Ook wist ik niet hoe je van de leuning naar beneden moest roetsjen. Om geen achterdocht te wekken, zei ik dat ik naar huis moest en de volgende dag weer terug zou komen.

“Waarom ben je zo snel naar huis gekomen?” vroeg Lydka aan me.

“Ik ken hun spelletjes niet en ik ben bang dat ze me uit zullen lachen en dat ik dan geen vrienden zal hebben.”

“Wacht.”

Lydka ging de kamer uit en ik hoorde haar praten met haar broers die thuis waren.

's Avonds toen alle kinderen al naar huis waren en de binnenplaats leeg was, zei Kazik:

“Kryshya, we gaan naar beneden.” De twee broers namen me mee naar de binnenplaats, naar de trap richting kolenkelders onder het huis. Er was een lange, rechte leuning. Kazik ging op de rail zitten, tilde z'n voeten op en roetsjte snel naar beneden.

“De eerste voorwaarde om door de groep te worden geaccepteerd,” zei zijn broer Zygmund, “is te weten hoe je naar beneden roetsjt zonder bang te zijn. Toe maar!”

Ik durfde niet te laten zien hoe bang ik was. Ik zat op de leuning en viel er steeds weer af. En nog een keer. Maar de broers lieten me niet opgeven, net zo lang totdat het me lukte.

“Heel erg goed. Nou gaan we oefenen met de bal,” zei Kazik.

“Laat dat kind met rust. Zien jullie niet dat ze moe is?” schreeuwde mevrouw Czaplinska vanuit het raam. We gingen onmiddellijk terug naar huis.

De volgende dag, vroeg in de morgen, ging ik naar beneden en oefende steeds maar weer opnieuw hoe ik van de leuning moest roetsjen. Langzamerhand sloten andere kinderen aan en zo onstond een wedstrijdje tussen twee groepen. Ik was in de groep met de tweeling. Toen ik aan de beurt was, roetsjte ik snel en soepel naar beneden. Daarmee won ik tien punten voor mijn groep en mijn zelfvertrouwen groeide.

Vanaf toen kwamen de broers elke avond naar de binnenplaats en leerden me allerlei verschillende kinderspelletjes, zoals touwtje springen. Binnen een paar dagen was ik lid van de groep geworden.

Mevrouw Czaplinska zat of bij het raam, of bij de trappen van het huis en hield altijd een oogje in 't zeil. Toen één van de kinderen een keer iets naars tegen me zei en me uitlachte om mijn accent en rollende 'r', stak mevrouw Czaplinska haar hoofd uit het raam en begon te vloeken. Nadat ze het kind, zijn ouders en zijn familie had vervloekt, dreigde ze: "Waag het niet nog eens zo tegen haar te praten, heb je me goed begrepen?" Ze herhaalde haar woorden met luide stem en kalmeerde pas toen het kind met gebogen hoofd afdroop.

"Doorgaan met spelen," riep ze en ging weg bij het raam. Alle kinderen luisterden en gingen verder met spelen.

Kryshya gaat naar school.

Twee maanden gingen voorbij en het schooljaar begon. Sinds mijn aankomst in Warschau had ik twee brieven van mijn moeder gekregen, waarin ze beloofde snel te komen. Zoals mama had beloofd werd ik ingeschreven bij de beste school van de stad. Iedere morgen maakte mevrouw Czaplinska me wakker, terwijl iedereen nog lag te slapen. Ze smeerde mijn boterham en kamde mijn haar. Ze had me ook de weg naar school geleerd. Ik moest vier haltes met de tram en bij de vierde moest ik overstappen naar de tram die me naar het Plein van de Drie Kruizen bracht. Vanaf het plein was het dan nog twee straten lopen naar school.

Ik was een goede leerling. Ik was trots op mijn moeder omdat ze me al zoveel had geleerd. Ik was zwak in slechts één vak: geometrie. Dat had mama me niet geleerd. Maar omdat meneer Schultz ingenieur was, kon hij me helpen met leren.

Ik kreeg een goede vriendin: Hanka. Hanka's vader was dokter. Ze woonden dicht bij de familie Schultz. Op een dag, na school, vroeg Hanka of ik meeding naar haar huis voor de lunch. Dit vond ik heel erg leuk. Hanka's huis leek erg op het appartement van opa en oma. Hanka, haar vader en ik gingen aan tafel en het dienstmeisje serveerde ons vlees met aardappelpuree op mooie porseleinen borden met bloemenpatroon. Het herinnerde me allemaal heel erg aan opa, oma en de goede oude tijd...

Ik stak mijn vork in het vlees, pakte het mes met mijn rechterhand en sneed het vlees in kleine stukjes. Ik deed ook wat aardappelpuree met mijn mes op mijn vork en at. Hanka en ik kletsten en lachten, terwijl haar vader de krant las. Toen hij klaar was met eten, stond hij op van tafel, keek me aan en zei: "Ook vreemd, een kind uit een dorp dat met mes en vork eet..."

Hij zei ons gedag en ging naar zijn werk.

Ik was me rot geschrokken en had het gevoel dat mijn leven voorbij was. Hoe had ik zo'n domme fout kunnen maken? Moeder had me nog zo gezegd niet met mes en vork te eten, maar ik had niet nagedacht en wilde juist een goede indruk maken. Wat zou er gebeuren als de dokter de politie zou vragen om eens navraag te doen over mij? Wat

zou er gebeuren met alle leden van de familie Schultz? Als de Duitsers zouden ontdekken dat zij een Joods kind verborgen hielden, zouden de Duitsers hen ter dood veroordelen.

Mijn vriendin begreep niet waarom ik trilde. Ze wilde haar vader achterna rennen en hem vragen mij te onderzoeken. Maar ik was zo bang dat hij terug zou komen, dat ik mezelf beheerste en zei: "Geef niet, het is al goed. Soms heb ik ineens de rillingen. Ik heb al onderzoeken gehad en alles is in orde. Ik zou wel een glas water willen."

's Avonds vertelde ik mevrouw Schultz wat er was gebeurd. Ze glimlachte naar me, deed mijn zorgen verdwijnen en zei: "Morgenavond is er een ouderavond op school. Ik zal je lerares iets over jou vertellen waardoor ze zal beseffen hoe bijzonder je bent."

Mevrouw Schultz kwam zeer tevreden thuis en zei: "Dit meisje maakt ons zo trots!" Dit wilde ik zo graag aan mama vertellen. Het was alweer een paar weken geleden dat ik een brief van haar gekregen had. Mevrouw Czaplinska zei dat mijn moeder vast al onderweg was.

Op een morgen toen ik uit bed kwam, waren mevrouw Schultz en haar zonen al op. Ze zeiden me dat ze naar de Czortkow regio zouden reizen en hoopten fruit voor me mee terug te kunnen nemen dat in Warschau niet te koop was. Ik hoopte dat ze mijn moeder zouden meebrengen.

Twee weken later kwam Anna Schultz weer thuis, met fruit. Ze zei dat de jongens bij hun oom in het dorp waren gebleven. Toen ik naar mijn moeder vroeg, zei ze: "Helaas zijn er helemaal geen Joden meer in Czortkow, maar mensen die je moeder kennen vertelden me dat ze naar een dorp in de buurt is gegaan." Toen mevrouw Schultz zag dat mijn ogen volliepen met tranen en ik mijn best deed niet te huilen, nam ze me liefdevol in haar armen en zei: "Maak je maar geen zorgen, Kryshya. Ik weet zeker dat je moeder is ondergedoken en op het juiste moment wacht om hier naar toe te komen."

Maar haar woorden kalmeerden me niet. Ik had spijt dat ik naar Warschau was gegaan. Ik dacht dat ik veel beter af zou zijn geweest, als ik bij mama was gebleven. Liever opgesloten in de kelder met haar, dan vrij, maar ver bij haar vandaan. Die Een paar dagen later, toen mevrouw Czaplinska mijn haar borstelde, vertelde ik haar dat Anna en Joseph Schultz nu mijn ouders waren en dat ik na de oorlog christen zou blijven. Ik herhaalde ook wat de kinderen in de binnenplaats hadden gezegd: "Het is goed dat er helemaal geen Joden meer zijn."

Dat had ik beter niet kunnen zeggen. Mevrouw Czaplinska trok aan mijn haren en draaide mijn gezicht naar haar toe. Ze nam mijn kin in haar rechterhand, terwijl ze in haar linkerhand de borstel vasthield en dreigend sprak: "Zeg dat nooit meer, heb het lef niet, hoor je me? We hebben je moeder beloofd voor je te zorgen, zodat je een gezond en normaal meisje blijft. Je hebt een moeder, je bent Joods en al het andere is maar doen-alsof. Is dat duidelijk?!!!" Ze liet m'n gezicht los, draaide mijn hoofd en ging verder met het borstelen van mijn haar met krachtige slagen.

Op mij kun je rekenen

Na de geslaagde ouderavond op school hadden we wintervakantie. Er was een kerstboom in het huis van familie Schultz, die ik samen met Lydka had versierd met gekleurde kaarsjes. De familie Schultz staken hun kaarsjes aan, net als andere christelijke families. En onder de boom lagen cadeautjes voor iedereen.

Terwijl de familie rond de boom zat, pakte meneer Schultz een grote doos en zei: "Kryshya, dit is jouw cadeau." Ik was verrast. In de doos zat een pop die haar ogen open en dicht kon doen. Als ik haar omdraaide, zei ze: "Ma-mi."

In die oorlogsdagen had ik alleen maar kunnen dromen van een dergelijke pop. En alhoewel de pop niet nieuw was, meneer Schultz had hem tweedehands van een straathandelaar gekocht-, was ik op die kerstdag het gelukkigste meisje van heel Warschau.

Op een dag, vlak na de vakantie, hoorde ik een harde klop op de deur. Twee Duitse soldaten stonden in de deuropening. Binnen een uur waren we allemaal in de stad, in het hoofdkwartier van de Duitse Gestapo, Anna en Joseph Schultz, Lydka, mevrouw Czaplinska en ik. We moesten een kamer in. Een Duitse officier zat achter een grote houten tafel en een Poolse politieagent zat naast hem.

"Meneer Schultz," zie de officier en de politieagent vertaalde van het Duits naar het Pools. "Wij denken dat dit meisje hier, " en hij wees naar mij, "Joods is. Wat hebt u daarop te zeggen?"

"Onzin!" zei mevrouw Czaplinska boos.

"Wees stil! Niemand heeft u iets gevraagd," zei de Poolse politieagent. Mevrouw Czaplinska perste haar lippen stijf op elkaar.

"Vertel!" zei hij tegen meneer Schultz.

Meneer Schultz liep naar de tafel, haalde zijn portefeuille tevoorschijn, haalde er een certificaat uit en zei: "Dit kind is de nicht van mijn vrouw. Zij heet Krystyna Gryniewicz en ze is geboren in het dorp. Dit is haar doopbewijs dat we van de dorpspriester

hebben ontvangen. Denkt u dat een priester een doopbewijs afgeeft voor een Joods kind?"

"Wij stellen hier de vragen," gromde de politieagent naar meneer Schultz en vertaalde wat er zojuist was gezegd.

Meneer Schultz vroeg zijn vrouw om haar identiteitsbewijs. "Kijk," zei hij, "de meisjesnaam van mijn vrouw staat hier: Gryniewicz. Begrijpt u, meneer? Krystyna Gryniewicz is de dochter van de broer van mijn vrouw."

Weer vertaalde de politieagent voor de officier en beiden keken de papieren goed na. Nadat ze in het Duits met elkaar hadden gesproken, ging de politieagent rechtop zitten en zei: "U kunt nu naar huis gaan. Het meisje blijft hier voor nader verhoor."

Mevrouw Czaplinska hield mijn had stevig vast. De politieagent kwam naar me toe en zei: "Kom mee."

Mevrouw Czaplinska deed een stap naar voren, want ze wilde bij me blijven.

"Alleen het meisje!" zei de politieagent stuurs en mevrouw Czaplinski liet mijn hand los.

Ik werd naar een andere kamer gebracht. Ik zat op een stoel en wachtte. Een andere politieagent kwam binnen en vroeg: "Hoe heet je?" en ik antwoordde: "Krystyna Gryniewicz en ik ben het nichtje van mevrouw Schultz."

"Weet je het zeker? Misschien heb je nog een andere naam?"

"Ik heet Kryshya."

"Ik heb het niet over je bijnaam of je koosnaampje, maar een heel andere naam," zei de verhoorder met harde stem. Hij probeerde me bang te maken.

"Welke naam bedoelt u?" vroeg ik met gespeelde onschuld.

"En hoe zit het met de kerkgebeden?" Daar schrok ik even van.

"Ik houd van zingen," zei ik en begon een hymne te zingen die het kerkkoor elke zondag zong.

"Waarom ben je naar Warschau gekomen?"

Ik verzon een heel verhaal: mijn moeder was ziek, mijn vader was altijd maar bezig om medicijnen voor haar te krijgen, mijn broers hielpen helemaal nergens mee en

hingen maar een beetje rond, mijn oudste broer was vaak dronken en mijn vader kon het allemaal niet meer aan.

En ik voegde daar nog aan toe: “Toen tante Anna ons bezocht en zag wat er aan de hand was, heeft ze papa voorgesteld me mee te nemen naar Warschau. Ik wilde eerst niet gaan, maar mijn vader heeft me overgehaald en toen ben ik met tante Anna meegegaan.”

De politieagent liet me alleen achter in de kamer en kwam pas de volgende dag tegen de avond weer terug. In zijn hand had hij een broodje met pittige worst.

“Geef toe dat je Joods bent en dan geef ik je te eten!” blafte hij.

Ik had twee dagen niet gegeten en had ontzettende honger.

“Ik heb geen trek en ik eet geen vlees buitenshuis. Dat mag ik niet van mevrouw Czaplinska.”

“Wie is mevrouw Czaplinska?” vroeg de politieagent kwaad. “Ik geef hier de orders!”

Ik deed mijn handen gekruist op mijn rug. De politieagent veranderde zijn toon en zei met zachte zoetsappige stem: “Je hebt vast erge honger. Zeg me wie je bent en ik geef je dit heerlijke broodje met worst.”

“Mevrouw Czaplinska is mijn kinderjuf en ik doe alles wat ze zegt. Ik eet dat broodje niet, behalve als zij zegt dat het mag.”

Woedend gooide de politieagent het broodje op de grond en liep de kamer uit.

Ik had ontzettende honger maar durfde het broodje niet aan te raken. Ik wilde dat ze geloofden dat ik Krystyna Gryniewicz was. Helemaal uitgeput van alle spanning viel ik op de grond in slaap en werd pas de volgende ochtend weer wakker.

's Morgens vertelde de politieagent dat ik werd vrijgelaten en weer naar huis mocht.

Ik ging naar buiten, de straat op en daar stond ik dan: zonder geld. Maar ik stapte toch op de tram naar huis.

Toen ik in de deuropening stond, kwam mevrouw Czaplinska op me afgerend. Ze knuffelde en kuste me. Meneer Schultz verwelkomde me met een grote glimlach en zei: “Ik wist dat we op je konden rekenen. Ik ben heel erg trots op je!”

Ik dacht bij mezelf dat als mama dit zou weten, ze vast ook erg trots op me zou zijn. Heel even was ik blij dat ze vertraging had opgelopen en nog niet in Warschau was aangekomen. Als de Duitsers haar ook hadden gearresteerd, had ze het niet overleefd.

Mevrouw Czaplinska redt mijn leven

Het werd zomer en mijn moeder was er nog steeds niet. Er was bijna geen eten meer in huis. Anna en Lydka reisden nog een keer naar Czortkow om fruit en groente te halen. Ik bleef thuis met meneer Schultz en mevrouw Czaplinska. Ik speelde met mijn vrienden op de binnenplaats en ik at wat mevrouw Czaplinska maar wist te bereiden van het weinige voedsel dat er nog was.

Op een middag, op weg naar huis na een middag spelen bij mijn vriendin Hanka, hoorde ik gewerschoten en het scherpe gefluit van een lading raketten die werd afgeschoten boven de rivier die dicht langs de stad liep. Ik rende naar huis en kwam daar meneer Schultz tegen die net naar buiten ging.

“Wat is er gebeurd?” vroeg ik ademloos.

“De Polen zijn in opstand gekomen tegen de Duitse bezetting,” antwoordde hij opgewonden en hij vertrok. Hij is nooit meer thuis gekomen en niemand is er ooit achter gekomen wat er met hem is gebeurd.

Die avond werd de stad vanuit de lucht gebombardeerd. Mevrouw Czaplinska en ik renden naar de schuilkelder. Ze liet me geen moment los en duwde me langs allerlei mensen totdat we bij de muur naast de toegangsdeur van de schuilkelder stonden. Een paar minuten later braken Duitse soldaten de deur open en gooiden ons tegen de grond. Een handgranaat werd naar binnen gegooid. De enkele seconden voordat de

Mevrouw Czaplinska

granaat ontplofte, gooide mevrouw Czaplinska me op de grond. Ze beschermde me door bovenop me te liggen. Na de explosie schreeuwden en huilden de gewonden. Toen ze zag dat ik ongedeerd was, pakte mevrouw Czaplinska mijn hand, duwde iedereen opzij of klom over ze heen en rende met mij naar huis.

We sliepen een paar nachten onder de bedden, totdat Duitse soldaten het appartement binnenvielen en ons met zwaaiende geweren de straat opjoegen. Mevrouw Czaplinska kreeg het voor elkaar om haar lange zwarte jas mee te nemen. Ze hield mijn hand vast en samen gingen we naar buiten. Er waren veel mensen op straat: vrouwen en kinderen die net als wij hun huis waren uitgejaagd. Rondom ons klonken explosies. De Duitsers bevelen ons te gaan lopen.

We liepen, samen met duizenden anderen, vooral vrouwen en kinderen, drie dagen lang, zonder te weten waarheen. Het begon te regenen en de grond werd modderig. In de haast verloor ik een sandaal en mijn blote voet bloedde al snel. Lopen werd heel moeilijk voor me en daarom droeg mevrouw Czaplinska me op haar rug.

We kwamen bij een kamp aan en moesten in een lange rij voor het hek wachten. Hoe korter de rij werd, hoe meer geschreeuw en gehuil we hoorden. Er deed een gerucht de ronde onder de wachtenden: moeders en kinderen zouden gescheiden worden. Mevrouw Czaplinska trok me naar achter in de rij.

“Het wordt al bijna avond,” zei ze tegen me, “het is veiliger om in het donker naar binnen te gaan.”

De avond viel en mevrouw Czaplinska hield de slinkende rij nauwlettend in de gaten.

“Kom dicht bij me staan,” zei ze, “zo dichtbij alsof je me wilt knuffelen.”

Ik deed wat ze zei.

“Doe je armen nu om mijn hals, dan til ik je op.”

Mevrouw Czaplinska boog haar hals naar me toe. Ik omhelsde haar en vouwde mijn benen om haar middel. Ze knoopte haar zwarte jas dicht, duwde mijn hoofd onder de jas en fluisterde in mijn oor: “Hou me goed vast. Ze krijgen ons niet uit elkaar. We blijven samen, in het leven en in de dood!”

Zoals mevrouw Czaplinska had voorspeld, waren de bewakers bij het hek al erg moe geworden. Ze deden geen moeite meer om die 'dikke' vrouw te inspecteren.

"Ik laat je zo los," fluisterde ze, maar ze droeg me toch nog een heel eind verder.

Tot ze zei: "We zijn er. Je kunt er weer uit," en opende haar jas.

Ik kwam onder de jas vandaan en keek om me heen. We stonden in de hoek van een grote barak vol met stapelbedden met matrassen op stro. Mevrouw Czaplinska maakte de zoom van een matras los en zei me erin te kruipen. Toen ging ze naast me liggen en zei zachtjes: "En nu gaan slapen."

Midden in de nacht maakte ze me wakker, ik moest haar volgen. Dat deed ik, maar in het pikkedonker was dat nog best moeilijk. Mevrouw Czaplinska zei: "Je kunt nu plassen. Daarna moet je wachten tot morgenavond, want je bent hier zogenaamd niet. Deze barak is alleen voor vrouwen. Het lijkt erop dat ze ons morgenochtend meenemen om te werken. Je moet in de matras op me wachten en mijn jas onder je hoofd houden. Als ik terugkom, neem ik eten voor je mee."

Ik stelde geen vragen. Ik begreep dat ik in groot gevaar was en de angst dat ze me zouden scheiden van mevrouw Czaplinska was zo groot, dat ik bereid was om alles te doen.

Een paar dagen gingen op deze manier voorbij. Overdag durfde ik nauwelijks te bewegen in de matras en tegen de avond kwam mevrouw Czaplinska terug met een stuk brood. Op een nacht maakte ze me wakker en we liepen de barak uit, richting het hek. Toen we er bijna waren, stopte ze, trok de voering van haar jas los en nam er twee gouden munten uit.

"Wacht hier!" zei ze en liep in haar eentje naar de bewaker.

Ik zag hoe hij de munten van mevrouw Czaplinska aannam en de poort opende. Binnen een paar ogenblikken stonden we buiten het kamp.

We liepen de hele nacht. In de ochtend gingen we aan boord van een trein richting Krakau en daarvandaan bereikten we een klein dorp. Kennissen van mevrouw Czaplinska, een arme familie, woonden hier. Ze waren niet blij met onze komst, maar waren toch bereid ons in hun kelder onder te brengen. De lucht was heet en smerig. Ik werd ziek en kreeg zweren en luizen over mijn hele lichaam. Ik kon mijn vieze kleren

niet langer verdragen en lag naakt onder een deken. Ik was ontzettend bang en ongerust. Mevrouw Czaplinska week geen moment van mijn zijde.

De oorlog is voorbij

Plotseling zei mevrouw Czaplinska dat de oorlog voorbij was en dat de Duitsers zich aan het terugtrekken waren. Maar het was nog steeds gevaarlijk om de kelder te verlaten.

“Ik wil naar Warschau gaan om te kijken wat daar aan de hand is. Ik zal proberen om eten en kleren mee terug te brengen,” beloofde ze.

“Hoe lang blijft u weg?”

“Zes weken.”

Dat was een heel lange tijd, maar ik had de kracht niet om er tegenin te gaan. Ze was de enige in de hele wereld die ik kon vertrouwen. Ik wachtte zes weken op haar. Zes weken lang lag ik in de kelder onder een deken. Elke dag kwam een lid van de familie me wat eten brengen, maar niemand praatte tegen me. Ik at en probeerde zoveel mogelijk te slapen. Ik was te zwak om op m'n benen te staan.

Precies zes weken later kwam mevrouw Czaplinska terug. Ze had kleren bij zich: ondergoed, sokken, een jurk en schoenen. Ze hielp me naar boven, deed me in bad, knipte mijn haren en voor het eerst in lange, lange tijd zag ik er weer menselijk uit.

We gingen op weg naar Warschau. 's Avonds sliepen we in een herberg. Mevrouw Czaplinska gaf me wat brood en een beetje water. We zaten op het bed toen ze zei: “Ik moet je iets heel erg verschrikkelijks vertellen. Je mag huilen, schreeuwen en gillen.” Ze was even stil, ademde diep in, zuchtte en vertelde me het nieuws waar ik zo ongerust over was geweest. “Je moeder leeft niet meer. Ze komt nooit meer terug.” Ik schreeuwde of huilde niet. Ik was moe.

“Er zijn Joden die Warschau hebben bereikt...” probeerde ze te vertellen en ik onderbrak haar: “Zijn er nog steeds Joden daar?” Na meer dan twee jaar geen Joden te hebben gezien, kon ik niet geloven dat er nog Joden in Polen waren.

“Ja, en sommigen van hen verzamelen zich in Warschau.”

“Het kan me niks schelen. Ik wil bij u blijven!” zei ik resoluut en ik ging op bed liggen met mijn gezicht naar de muur.

Ik kon niet slapen. De hele nacht dacht ik aan mama. Wat was er met haar gebeurd? Waarom had ze beloofd naar me toe te komen om uiteindelijk nooit te komen? Ik dacht niet aan wachten op mijn vader. Al lang geleden had ik begrepen dat de Duitsers papa hadden vermoord en dat mijn moeder had geprobeerd om mij te beschermen door te zeggen dat hij voorbij de bergen was gereisd.

's Morgens vroeg ik aan mevrouw Czaplinska: "Hoe is het met Anna en Lydka, leven zij nog?"

"Ik heb niks van ze gehoord, maar ik neem aan van wel."

"Maar hoe weet u het dan van mama?"

"We hoorden het van je moeder toen we allemaal nog in Warschau waren. Je moeder is van Czortkow gevlucht naar het dorp van de echte Krystyna Gryniewicz, maar de familie kon voor haar de juiste papieren niet krijgen. Ze verhuisde naar een ander dorp en dook onder bij andere leden van de familie Schultz. Maar iemand heeft haar aangegeven en zo viel ze in de handen van de Duitsers."

Op dat moment realiseerde ik dat zowel mevrouw Czaplinska als de hele familie Schultz al die tijd hadden geweten waarom ik geen brieven had ontvangen van mijn moeder. Zij wisten dat mijn moeder niet meer leefde en desondanks hadden ze besloten om te doen alsof, om mij te beschermen.

Terugkeer naar Warschau

Warschau was gebombardeerd en daardoor veranderd. Puin en vernietiging waren zichtbaar in elke straat. Ons oude appartement was ook geraakt bij de luchtaanvallen en het was geplunderd. Niemand van de familie Schultz was teruggekomen. Mevrouw Czaplinska en ik waren alleen in het geruïneerde, lege appartement.

We hadden kleding noch voedsel. Mevrouw Czaplinska had af en toe een baantje. Ik besloot te helpen. In onze straat werd water uitgedeeld aan de inwoners. Iedereen wachtte in een lange rij met emmers in de hand. Ik realiseerde me dat dit voor goede handel zou kunnen zorgen. Ik wurmde mezelf tussen de wachtende mensen, terwijl ik werd uitgescholden, geschopt en geslagen. Al snel was ik aan het einde van de rij met twee emmers met water. Ik droeg de emmers naar het begin van de rij en schreeuwde: "Water te koop! Water te koop! Wacht niet in de rij! Neem een emmer water in ruil voor aardappelen!"

Er was altijd wel een ongeduldig iemand in de rij die me zijn lege emmer en wat aardappelen gaf. Ik rende naar ons appartement, verstopte daar de aardappelen en rende weer met mijn lege emmer naar de rij. En opnieuw drong ik voor naar het begin van de rij, incasseerde gescheld en klappen, maar gaf niet op. Ik haalde het water en liep ermee naar het einde van de rij.

"Wie wil er water? Wie wil er water? Water in ruil voor uien, water in ruil voor brood."

En weer was er iemand die een volle emmer water wilde ruilen voor wat uien of een half brood. Mevrouw Czaplinska was er blij mee.

Ik had besloten dat ik nooit Joods was geweest, dat ik geen Jood was en ook nooit een Jood zou zijn. Ik speelde met kinderen in de tuin en vervloekte elke voorbijganger die er Joods uitzag. Ik ging weer naar de kerk en zei vroom mijn gebeden. Ik wachtte met ingehouden adem op het begin van het schooljaar. Mevrouw Czaplinska beloofde me dat ze er alles aan zou doen om ervoor te zorgen dat ik weer terug naar school kon.

Opa wil me

Op een middag zat ik in het appartement met mevrouw Czaplinska toen er iemand op de deur klopte. Ik deed open en zag twee mannen in de gang staan: een oudere, bijna oude man en een jongere man.

Ik herkende ze onmiddellijk: het waren opa Yitzhak en oom Leon, de broer van mijn vader. De ogen van opa waren doods, hij zag er treurig uit, zijn rug stond krom. Hij keek me aan in de verwachting een vreugdevolle begroeting of omhelzing te ontvangen, maar in plaats daarvan begon ik te schreeuwen: "Smerige Joden. Ga weg. Waarom komen jullie hier? Zodat het hele appartement straks stinkt?! Je hebt hier niks te zoeken. Ga naar waar de andere Joden zijn gegaan. We willen jullie hier niet..."

Als mevrouw Czaplinska niet was gekomen om me het zwijgen op te leggen, was ik gewoon doorgesproken met schreeuwen, zo hard als ik kon.

Ze wendde zich beleefd tot de twee mannen en nodigde ze uit naar binnen te komen. De drie volwassenen spraken even met elkaar en toen vroeg mevrouw Czaplinska: "Herinner jij je je opa nog, de vader van je moeder?"

Opa keek me aan met smekende blik en ik keek hem recht in de ogen, terwijl ik zei: "Nee. Krystyna Gryniewicz heeft geen opa"

Er hing een drukkende stilte. Met geemotioneerde stem zei opa tegen mevrouw Czaplinska: "Er zijn nog maar een paar Joden over uit de stad Czortkow...ze hebben het hele ghetto uitgeroeid en hebben alle Joden weggestuurd...u weet wel waarheen..."

Mevrouw Czaplinska schudde haar hoofd, deelde in zijn verdriet.

"Mijn vrouw Monja en ik zijn ondergedoken in de kelder van de apotheek, maar iemand heeft ons aangegeven en we zijn de straat op gevlucht. Monja werd gedood door gewerschoten en ik ben alleen verder gegaan. Over het lot van mijn dochter Lunia is mij niets bekend. We hebben niets meer van haar gehoord sinds ze is weggegaan....er is niemand meer over van mijn gezin. Ik wil alleen maar mijn kleindochter terug..."

“Ik ben je kleindochter niet!” schreeuwde ik, zonder een moment bij opa’s pijn stil te staan. “Mevrouw Czaplinska, geloof deze Jood niet. U weet zelf waar ik vandaan kom... Wegwezen nu! Ga weg! Ga weg!”

Wanhopig vertrokken ze en mevrouw Czaplinska zei geen woord.

Drie weken gingen voorbij. De opening van het schooljaar kwam snel dichterbij. Ik had me al voorgesteld waar ik in de klas zou gaan zitten en hoopte dat mijn vriendin Hanka er zou zijn. Op een dag, toen ik vanuit de tuin naar binnenkwam, zei mevrouw Czaplinska: “Morgenochtend gaan we naar een dorp, vlakbij de stad Lodz. Ik heb gehoord dat Anna en Lydka nog leven en in dat dorp verblijven. Ze wilden naar Warschau komen, maar ik ga liever naar hen toe. In het dorp is voldoende eten en je bent nog een klein meisje dat veel fruit en groente nodig heeft om te groeien.”

Ik vond het jammer om mijn vrienden in Warschau achter te laten, maar ik verheugde me erop Lydka en mevrouw Schultz weer terug te zien. Bovendien vond ik het een goed idee om een verre reis te maken, zodat opa me niet zou kunnen vinden.

Tijdens de reis, voordat we op een andere trein stapten, gingen we het station even uit om een ijsje te kopen. We stopten bij een meubelwinkel, omdat mevrouw Czaplinska in de etalage een kleine oude tafel zag, die haar deed denken aan haar ouderlijk huis. Ik zag de zwarte auto niet aankomen die vlak naast de stoep parkeerde, maar ik zag wel de man met de baard in het zwarte pak die naast ons kwam staan. Plotseling pakte hij me van achteren vast en sleepte me de auto in. Ik riep: “Mevrouw Czaplinska!! Help!!” De auto startte en reed weg. Door het raam zag ik mevrouw Czaplinska daar huilend staan. Ik schopte om me heen. Ik beet in de hand van de man. Ik gilte, vloekte en spuugde. De auto reed weg en ik kon niet zien waarheen.

Ik wil naar mevrouw Czaplinska

Ik kalmeerde niet en bleef me de hele reis misdragen. Ik sloeg twee keer op het hoofd van de chauffeur die voor me zat en een paar keer probeerde ik te ontsnappen door het portier te openen. De man naast me probeerde mijn handen en voeten te pakken en hij bedreigde me, maar ik wist van geen ophouden.

Plots stopte de auto en de chauffeur stapte uit. Ik was bang dat hij me ging slaan. Hij maakte het portier open en trok me uit de auto. Zijn bebaarde vriend stapte aan de andere kant uit. Hij probeerde de hoed, die ik had platgeslagen, uit te bollen en zijn pak, dat vies was geworden door mijn schoenzolen, schoon te kloppen. Ze zagen dat ik niet van plan was om mee te werken en zonder een woord te zeggen sleepten ze mij aan mijn armen naar de eerste verdieping. ik bleef schreeuwen.

Ze stopten bij één van de appartementen en klopten op de deur.

Opa deed open.

De twee mannen werkten me naar binnen, lieten me los en gingen meteen voor de deur staan alsof ze bang waren dat ik ze aan zou vallen. Ik lag en sloeg met mijn vuisten op de grond.

“Meneer Sternshus,” zei de chauffeur tegen opa toen ze beiden in het trappenhuis stonden, “ik hoop dat u beter met haar overweg kunt dan wij.”

Het was helemaal niet gemakkelijk voor opa. Ik herhaalde steeds opnieuw, eindeloos: “Ik wil naar mevrouw Czaplinska! Ik wil naar mevrouw Czaplinska!” Ik haalde een klein kruis uit mijn tas, hing het aan een spijker aan de muur en bad om redding. Opa gooide het kruis op de grond en schreeuwde: “We zijn Joden. We zijn Joden. Joden bidden niet tot een kruis!” Het kruis was gebroken, ik huilde terwijl ik de stukken bij elkaar pakte.

Ik ging in hongerstaking. Na een paar dagen dwong opa me te eten. Ik at een klein beetje, maar ik sprak niet. De afstand tussen ons was enorm.

Ik vond pen en papier en schreef een brief aan mevrouw Czaplinska en smeekte: “Kom en red me. Opa slaat me en geeft me geen eten. Bel de politie. Red me! Red me!” Op de

achterkant van het vel papier schreef ik het adres van de familie Schultz in Warschau en daarna gooide ik de brief uit het raam. Ik hoopte dat iemand hem zou vinden en op de post zou doen.

Twee weken lang probeerde opa toenadering te zoeken. Ik hield afstand. Ik zag zijn droevige ogen, maar ik hield stug vol. Ik ging niet onder de douche en ik kamde mijn haar niet. Ik hoopte dat hij het niet meer met me zou volhouden en me terug zou sturen naar mevrouw Czaplinska. Ik weigerde een nieuw leven te beginnen met een oude en droevige opa.

Opeen dag zei opa: "We gaan weg." "Naar mevrouw Czaplinska?"

Maar opa gaf geen antwoord. Hij pakte mijn hand en samen gingen we op pad.

We namen de bus naar een stad die ik niet kende en daarna liepen we vier blokken totdat we bij een groot grijs ommuurd huis stonden. We gingen drie trappen omhoog en opa zei me tegenover een grote deur te gaan zitten. Ik ging zitten, moe en uitgeput. Opa klopte twee keer op de deur, draaide zich om en liep snel weg.

Marta of Kryshya

Ik had al het mogelijke gedaan om opa te dwingen me terug te brengen naar mevrouw Czaplinska en nu had hij me achtergelaten op een vreemde onbekende plek. Dit had ik niet verwacht en ik begon te huilen.

De deur ging open en een vrouw in een jurk met een wit schort boog zich over me heen, aaide me over m'n hoofd en stak haar hand uit. Ik stond op en liep met haar mee het huis binnen. De grote toegangshal was omringd door kamers. Kinderen van ongeveer mijn leeftijd renden vrolijk heen en weer. Ik bleef de vrouw volgen totdat we bij een grote doorzichtige deur kwamen. We gingen de kamer binnen en de deur sloot zich achter ons. De vrouw gaf me een stoel en een glas water. En toen vroeg ze: "Hoe heet je?"

Ik wist niet wat ik moest antwoorden. Ik wist niet of ik moest zeggen dat ik Krystyna Gryniewicz was of Marta Winter. Dus ik nam nog maar een slokje water en vroeg: "Wat is dit voor een huis?"

"Dit is een tehuis voor kinderen waarvan de ouders niet terug zijn gekomen en die helemaal alleen zijn."

"Is iedereen Joods?" vroeg ik. Ik kon me niet herinneren ooit zoveel Joden op één plek gezien te hebben.

"Iedereen is Joods. En waar kom jij vandaan?"

"Ik?" Even was ik in de war. "Ik kom uit Warschau...Ik kom uit Czortkow... Nee, ik kom uit Warschau."

"En hoe heet je?" Weer stelde ze me die lastige vraag.

"Ik heet Krystyna Gryniewicz en iedereen noemt me Kryshya. Ik ben het nichtje van mevrouw Anna Schultz. Ik ben van het dorp weggegaan om bij mijn tante te wonen, omdat mijn moeder ziek was." Ik ging rechtop zitten en draaide mijn verhaaltje af.

"Aha," zei de vrouw nadenkend. "En waarom ben je dan naar dit huis voor Joodse kinderen gekomen?"

“Het was opa, hij heeft me hier naar toe gebracht...”

“Opa...”

“Ja. Hij heeft me laten ontvoeren, bij mevrouw Czaplinska vandaan. Hij wilde dat ik Joods ben, maar ik wil niet Joods zijn. Mevrouw Czaplinska heeft me verteld dat mama is overleden en papa is ook dood, maar mevrouw Czaplinska zei dat ik bij haar kan blijven totdat school weer begint.”

“Hou je van leren?”

“Heel erg.”

“Hoe heet je moeder?”

Mijn moeder heette Netty. Ze beloofde naar me toe te komen, maar ze kwam niet. Mijn moeder noemde mij Martusch. Papa noemde me Marta'le,” zei ik en voor het eerst sinds lange tijd glimlachte ik.

“Hoe oud ben je?”

“Ik ben tien.”

“En hoe lang was je in Warschau?”

“Meer dan twee jaar.”

“Ik heb een idee.” zei de vrouw, “Omdat je nu alleen bent en wij hier plaats voor jou hebben, blijf je een paar dagen bij ons voordat je besluit of je nou Kryshya of Marta genoemd wil worden. Is dat goed?”

“Mag ik bidden?”

“Ja,” antwoordde ze eenvoudig.

“En is hier eten voor mij?” vroeg ik, want ik had ontzettende honger.

“Er is eten en als je je hebt opgefrist, gaan we aan tafel voor de lunch,” zei de goede vrouw en nam me mee naar één van de kamers.

In het Kindertehuis

In het begin bad ik elke dag en sloeg ik een kruisje, maar langzamerhand stopte ik daarmee. Ik voelde me geweldig met mijn Joodse vriendinnen die me mee lieten doen met alle activiteiten. Ik verbleef in een kamer met vierentwintig weesmeisjes en elke avond voordat we gingen slapen, vertelde één van de meisjes wat haar was overkomen tijdens de Holocaust en hoe ze had overleefd.

Regina vertelde ons dat ze was ontsnapt uit het ghetto van Lvov en werk had gevonden, als ganzenhoedster in een klein dorp. Stella vertelde ons hoe ze met haar ouders gedwongen was op een trein te stappen naar Treblinka, een vernietigingskamp. Haar vader had haar uit de trein gegooid. Dorpelingen hadden haar gevonden, hadden het geld uit het beursje om haar nek genomen en haar naar de dorpspriester gebracht. Hij stelde voor dat Stella zou doen alsof ze christen was, om haar zo in het klooster te verbergen. Ze had geweigerd en zwierf 's nachts van dorp tot dorp totdat ze een groep Joodse partizanen had getroffen die haar hadden geadopteerd.

Ik mocht Stella graag en koos haar uit om mijn beste vriendin te worden. Ik bewonderde deze heldin, maar ik weigerde over mezelf te praten. Wat was mijn verhaal waard in vergelijking met de wonderbaarlijke overlevingsverhalen van deze meisjes? Wat kon ik zeggen? Dat ik in Warschau elke dag naar school ging? Dat ik was ondergedoken in een kelder? Dat ik drie weken in een trein had gezeten zonder te rijden? Dat ik de Gestapo voor de gek had gehouden? Dat ik me had verstopt in een matras van stro?

Ik dacht dat mijn verhaal niet belangrijk genoeg was om te vertellen. Ik miste mijn moeder heel erg, maar ik kon mijn verdriet met niemand delen.

's Nachts huilden de meisjes die hun ouders en familie misten. Eén van de meisjes sliep naast me en plaste 's nachts in bed. Ze schaamde zich ervoor en bood haar

excuses aan. Ik zei dat het niet erg was en dat ze zich geen zorgen hoefde te maken, omdat het wel weer over zou gaan.

Ik was erg ondeugend. Op een nacht stalen twee vriendinnen en ik de sleutel van de voorraadkamer van de goede vrouw die me in het kindertehuis had binnen gelaten. Ik klom op de hoogste plank en pakte cacao en een grote pot suiker. We gaven de meisjes in de kamers kopjes en theelepels en in elk kopje deden we theelepels cacao en vier theelepels suiker. Daarna roerden we er een beetje water door en zeiden tegen de meisjes dat ze de “chocolade” goed moesten doorroeren in een bepaald ritme. We gebruikten de theelepel -rond en rond, twee snelle draaiingen naar de ene kant, dan eentje naar de andere- totdat de suiker en de cacao goed gemengd waren. Ik vond het een smerig drankje geworden, maar de andere meisjes dronken het op. De volgende dag had iedereen verschrikkelijke buikpijn. Iedereen behalve ik.

Mijn vriendinnen en ik waren jaloers op de twee meisjes van wie de moeders nog leefden. Het zat ons dwars dat hun moeders op bezoek kwamen en dat deze meisjes iemand hadden om ze te knuffelen. Toen hun moeders met Chanoeka op bezoek kwamen en cadeautjes meebrachten, besprongen we ze en pakten hun snoepgoed af.

In het kindertehuis hoorde ik voor de eerste keer over Eretz Israël en over de helden van Israël: Judas de Maccabeeer, Koning David, Gideon en Samson. Jeugdleiders vertelden ons over Joden die Polen en Rusland hadden verlaten voor de oorlog en *alijah* hadden gemaakt naar Eretz Israël. Ik hoorde over het leven in een kibboets en de grote droom om een Joodse staat te stichten in Eretz Israël. Na een tijd raakte ik steeds meer gewend aan het idee dat ik Joods was en dat mijn vriendinnen en ik naar Eretz Israël zouden gaan. Maar...ik heette nog steeds Kryshya.

Op weg naar Eretz Israël

Op een winteravond in 1949 kwam de goede vrouw ons wakker maken en zei ons het huis zachtjes te verlaten. We gingen niet door de voordeur, maar we klommen over de muur en sprongen. We werden in een vrachtwagen getild en moesten stil zijn. Niemand maakte geluid. We wisten allemaal hoe belangrijk het was om stil te zijn als er gevaar dreigde, maar we wisten niet wat er stond te gebeuren.

We reden de hele nacht. 's Morgens, toen de zon opkwam, stopte de vrachtwagen in een bos. We moesten uitstappen en in een cirkel op de grond gaan zitten. Een jongeman stond voor ons. Meisjesstemmen klonken als een ruisende waterval: “Waar zijn we? Waar gaan we naar toe? Waarom hebben ze ons niets verteld?”

De jeugdleider schreeuwde: “Rustig!” en meteen waren we stil.

“We zijn op weg naar Duitsland,” legde hij uit. “Maar nu zijn we in Slowakije en we moeten nog een grens over. We hebben jullie 's nachts meegenomen,” voegde hij toe “omdat de nieuwe regering in Polen de uittocht van Joden wil beperken en wij denken dat ze jullie niet naar Eretz Israël zouden willen laten gaan.”

Weer ging er een golf van gepraat en gefluister door de meisjes heen.

“Maar”, de jongeman verhief zijn stem, “in Slowakije is een nieuwe regering aan de macht die de bewegingsvrijheid van Joden bedreigt, dus we wachten hier totdat de avond valt. Jullie krijgen eten en als het donker is, rijden we verder met de vrachtwagen.

“En als ze ons te pakken krijgen?” Een meisje stelde de vraag waar we ons allemaal bezorgd over maakten.

“Doe gewoon wat er wordt gezegd en dan zullen we met Gods hulp veilig aankomen.”

's Avonds stapten we weer in de vrachtwagen en reden in een intense stilte verder. Voor het aanbreken van de dag, vele uren later, stopte de vrachtwagen. We stapten meteen uit. Het bevel ging snel rond: we moesten ons in duo's opsplitsen. De jonge mensen om ons heen leken legeruniformen te dragen. Sommigen spraken Pools, anderen Jiddisch. Ik besepte dat ze ons kwamen helpen en ontspande een beetje.

We marcheerden door het water van een rivierbedding. Het was een lange en afmattende tocht. Ik werd nat, viel en bezeerde mezelf. Toen ik te uitgeput raakte om nog verder te lopen, nam één van de jongeren me op zijn rug. Toen de morgen aanbrak, waren we al in Duitsland. We stapten in een andere vrachtwagen en twee uur later kwamen we aan in het kindertehuis van het kamp voor Displaced Persons.

Na de bevrijding waren Joden die de Holocaust hadden overleefd, en wachtten op inreisvisa voor Israël, verzameld in de kampen voor Displaced Persons in Duitsland. Ook in Italië en Frankrijk bestonden dergelijke kampen met in totaal honderdduizenden Joden. In die dagen regeerden de Britten over Eretz Israël en door druk van de lokale Arabische bevolking kregen niet veel Joden toestemming om te immigreren. Ze wachtten soms meer dan twee jaar in de kampen voor Displaced Persons. Sommige Joden probeerden het land op illegale wijze binnen te komen met *ma'apilim* schepen, terwijl anderen de ontberingen in de kampen niet volhielden en toestemming vroegen om naar de Verenigde Staten te gaan of besloten om dan maar in Europa te blijven.

En wie kwam ik tegen na een aantal weken in het kamp? Opa en mijn tante Lunia, ze waren samen gekomen. Opa zag er veel beter uit. Hij vroeg hoe het mij ging en wilde graag weten of ik goed contact had met vriendinnen. Toen tante Luna me knuffelde, dacht ik aan mama. Haar initiatief en vindingrijkheid hadden het leven van tante Lunia gered. We wandelden samen, namen wat foto's en 's avonds zei ik ze gedag en ging ik naar mijn vriendinnen van het kindertehuis.

Vanuit Duitsland werden wij, de kinderen van het tehuis, naar een kamp in Frankrijk gebracht. In Marseille gingen we aan boord van de

Met opa en tante Lunia

SS Champollion en voeren naar Eretz Israël. Opa en tante Lunia bleven nog een paar maanden in het kamp in Duitsland en verhuisden toen naar Frankrijk. De Britten vertraagden het toewijzen van inreisvisa en dus gingen opa en Lunia met honderden andere Joden aan boord van het

ma'apilim schip de *SS Latrun* om dan maar zonder toestemming naar Eretz Israël te varen. Een Brits oorlogsschip ontdekte hen voor de kust van Eretz Israël en alle opvarenden werden gedeporteerd naar interneringskampen op Cyprus.

Alleen met iedereen

Ik was elf jaar oud toen ik aankwam in het kinderdorp van de kleine Israëlische boerennederzetting Magdiel. De kinderen waren afkomstig uit Polen, Tsjecho-Slowakije, Griekenland en Bulgarije. Er waren mannelijke en vrouwelijke jeugdleiders en de jongens en meisjes werden ondergebracht in aparte woonverblijven. Ik vond veel dingen moeilijk. Ik had last van de hitte en sprak geen Hebreeuws, alleen Pools. Ook kon ik niet opschieten met mijn jeugdleidster.

Langzaam werd alles beter. Ik raakte bevriend met de jongens en meisjes, we waren net een grote familie. Toen de opening van het schooljaar werd aangekondigd was niemand zo blij als ik. Op school, toen er naar mijn naam werd gevraagd, antwoordde ik voor de eerste keer: "Marta Winter."

Ik hing aan de lippen van de leraar. Elke morgen werd ik om 5 uur wakker, nam een koude douche (we hadden maar twee keer in de week warm water), kleepte me aan en keek alles na wat de leraar ons de vorige dag had geleerd. Na het ontbijt in de eetzaal rende ik naar school en studeerde daar tot de middag. 's Middags werkte ik op de boerderij. Hoe meer ik studeerde, en dus hoe beter mijn Hebreeuws werd, des te beter kon ik opschieten met mijn jeugdleidster. Maar toen ik haar om potloden en een extra schrift voor school vroeg, zei ze: "Waarom? Alsof jij ooit iets gaat bereiken."

"Oja?" antwoordde ik vol zelfvertrouwen, "nou, we zullen zien, ik ga namelijk heel veel leren." Dus in plaats van aantekeningen te maken in een schrift, leerde ik nu alle lessen uit mijn hoofd.

De meeste van mijn vrienden in het dorp hadden wel een familielid of een vriend van de familie naar wie ze toe gingen met sjabbat en de vakanties. Ik had helemaal niemand. Opa en Lunia waren nog niet in Israël aangekomen. Vrienden namen me mee naar het Habimah Plein in Tel Aviv en probeerde iemand ons te koppelen aan een adoptiefamilie, maar ik werkte niet mee. Ik vond niet dat iemand de plaats van mijn moeder in kon nemen.

Mijn jeugdleidster was vaak erg chagrijnig, waardoor ze ging straffen. Ze nam dan de filmpas in of ze gaf geen toestemming om ergens op bezoek te gaan.

Omdat ik films haatte en nooit, zelfs niet één keer, op bezoek ging bij familie, was mijn straf dat ik niet naar school mocht gaan. Toen ze tegen het hoofd van het kinderdorp zei dat ik een lastig kind was, wilde hij van me af door me naar een ander kinderdorp te sturen. Ik zei hem dat ik Magdiel alleen zou verlaten om terug naar Polen te gaan.

En toen veranderde alles. Er kwam een geweldige jeugdleider naar het dorp: Yitzhak Kadmon. Op zijn eerste dag riep hij ons allemaal bij elkaar en vroeg ons vooral bij hem te komen als er moeilijkheden waren, wat voor moeilijkheden dan ook. Ik vond een gemeenschappelijke taal met hem. Hij was geïnteresseerd in mijn gevoelens en onze gesprekken gaven me een diep gevoeld houvast. Toen ik veertien was, moesten we afscheid nemen. Dit is wat hij in mijn album schreef: "Marta, ik weet niet waarom, maar ik heb er alle vertrouwen in dat jij zult slagen in het leven. Heb ik gelijk? Yitzhak Kadmon . 6 augustus 1946"

Ik denk dat hij gelijk had.

Michaël

Ik heb nog een bitterzoete herinnering aan deze periode in Magdiël. Ik leerde er Michaël Klein kennen. Hij was vier jaar ouder dan ik. Tijdens de Holocaust was hij naar een werkkamp gedeporteerd. Hij had zijn vader daar verloren, had helemaal alleen *alijah* gemaakt en wachtte op de komst van zijn moeder en zuster. Michaël was lang en zag er goed uit met zijn zwarte krullen en vrolijke zwarte ogen. Hij had een vriendin, Bronya, en hij was als een grote broer voor mij. Hij was geduldig, attent en gaf me altijd goede raad. Ik besprak mijn ergernissen met hem en ook alles wat me vreugde bezorgde in het dorp. Ik vertelde hem over mijn studie en over mijn werk en ik vond het vooral heel fijn om gewoon een beetje bij hem te zitten.

Toen brak de Onafhankelijkheidsoorlog uit. Ik was bijna dertien jaar. De oudere studenten van het dorp sloten zich aan bij de *Palmach*. Michaël vertrok samen met hen. In 1948, met Pesach, drie weken voordat de staat Israël werd uitgeroepen, kreeg ik verschrikkelijk slecht nieuws. Michaël was gedood in de gevechten rondom Jeruzalem. Het nieuws van zijn dood schokte me diep en heel pijnlijk. Alhoewel ik wist dat Israël in oorlog was, leek deze oorlog op geen enkele wijze op de oorlog die ik had meegemaakt in Polen. In het kinderdorp van Magdiël waren nooit geweerschoten te horen, we hoefden niet naar schuilkelders te rennen en we waren voor niemand bang. Pas toen Michaël viel in de strijd begreep ik dat de oorlog dichtbij was en dat veel geliefde mensen waren gedood.

Als ik nu af en toe met mijn familie in de buurt van Jeruzalem rijd en wij over de gevechten spreken die daar tijdens de Onafhankelijkheidsoorlog hebben plaatsgevonden, vertel ik over mijn goede vriend Michaël en citeer ik uit een brief die hij me vlak voor ons afscheid geschreven heeft: "Marta. Veel water zal onze vriendschap nooit kunnen doven, zelfs rivieren kunnen dat niet. Wij zullen altijd vrienden blijven."

Soms bezoeken we aan het eind van zo'n uitstapje Michaël's graf op de militaire begraafplaats van Kibboets Kiryat Anavim, vlak bij de snelweg.

Leiser en Pesya

Met sjabbat en tijdens de vakanties gingen mijn vriendinnen altijd naar familie en bleef ik alleen achter in het dorp. Afscheid nemen van iedereen op vrijdag was verdrietig en moeilijk. Maar als mijn vriendinnen dan weer terugkwamen na het weekend of de vakantie, zeiden ze vaak dat ze geen gemeenschappelijke taal hadden met hun verre familieleden en dat het bezoek daardoor teleurstellend was geweest. Al met al had ik het gevoel dat ik niet echt veel miste.

Op een vrijdagmiddag, na het vertrek van mijn vriendinnen, stopte een door een ezel getrokken wagen vlakbij. In de wagen zaten een vader en een zoon van mijn leeftijd.

“Sjalom. Ben jij Marta?”

“Ja, en wie bent u?”

“Wij zijn Leiser en Amram. We hebben gehoord dat jij niemand hebt om naar toe te gaan met sjabbat. Wil je misschien bij ons komen eten vanavond? We wonen vlakbij het dorp Moshav Yarkona. Ik beloof je dat ik je na de maaltijd weer terugbreng. Ga je mee?”

Ik dacht bij mezelf: “Ze zien er allebei betrouwbaar uit. Ik zie een lege plaats in de wagen. Waarom zou ik niet met ze mee gaan? Ik krijg een goede maaltijd en wordt straks weer teruggebracht. Het is geen halszaak.”

Ik stemde in.

We kwamen bij een klein huis omgeven door bloembedden met margrietten en rozenstruiken. Pesya, een vrouw met een glimlach en grote blauwe ogen, heette me welkom. Ze gaf me een groot glas limonade. Het was heerlijk. Ik genoot van de maaltijd met Pesya, Leiser en hun kinderen Amram en Bat Sheva. Toen Leiser zei, dat het tijd was om weer terug te gaan naar het dorp, zei ik: “Ik zou graag willen blijven en hier logeren.”

Vanaf die dag bezocht ik Pesya, Leiser en hun kinderen van tijd tot tijd. Soms bleef ik slapen en soms ging ik weer terug naar het dorp. De verbinding werd steeds sterker.

Pesya kwam erachter dat ik binnenkort jarig zou zijn en stelde voor dat we een klein feestje zouden houden, met een taart en kaarsjes.

Ik weigerde onmiddellijk. "Mijn moeder leeft niet meer en ik wil mijn verjaardag niet vieren," legde ik uit.

"Ik heb een idee," zei Persya, "jij en ik gaan samen naar Tel Aviv, lopen er een beetje rond en eten een ijsje."

En zo zijn Persya en ik jarenlang, totdat Persya er te oud voor werd, met zijn tweetjes naar Tel Aviv gegaan op mijn verjaardag om daar een ijsje te eten.

Toen ik later Verpleegkunde studeerde, besloot ik mijn studievrienden niet te vertellen dat ik een wees was en dat ik in Polen was tijdens de Holocaust. In plaats daarvan zei ik dat mijn ouders Pesya en Leiser waren en zij met mijn broer en zus in Moshav Yarkona woonden. Toen Leiser een keer werd gevraagd: "Hoe is het toch mogelijk dat Marta nou uitgerekend bij jullie terecht is gekomen?", antwoordde hij: "Omdat ze precies de dochter is die we altijd graag wilden."

Leiser en Pesya

Van 1948 tot vandaag

Na de stichting van de staat Israël kwamen opa en Lunia aan en gingen in de kibboets Mishmar Ha'emek wonen. (In Israël werd Lunia Yehudit genoemd, maar wij, als haar familie, bleven haar Lunia noemen.) Van tijd tot tijd ging ik bij ze op bezoek in de kibboets en zij kwamen ook bij mij, maar mijn thuis was bij mijn vrienden in Magdiël. Ik ging weg uit Magdiel toen ik vijftien was. Moshe Kol, het hoofd van de Jeugd Alijah, deed zijn best voor mij en stuurde me naar de Netzer Sereni Kibboets, waar ik twee mooie, gelukkige jaren heb beleefd.

Toen ik zeventien was begon ik aan de driejarige opleiding Verpleegkunde in de Verpleegschool van het Tel Hashomer Ziekenhuis.

Tijdens mijn studie ontmoette ik de Israël geboren Amos Goren, destijds een officier in het Israëlische Verdedigingsleger (IDF). We trouwden in het laatste jaar van onze opleiding. Onze oudste dochter Netta, genoemd naar mijn moeder, werd gevolgd door onze twee zoons Shai en Motti. We woonden in een *shikkun-appartement*, een door de regering gesubsidieerde woongelegenheden, in de Jeruzalemse wijk Katamon. Als gezin adopteerden we Miriam Shefner als oma. Zij was een oudere vrouw die al haar familie had verloren in de Holocaust. Amos studeerde natuurkunde aan de Hebrew University in Jeruzalem en ik werkte als verpleegster.

Samen met Grootvader, Yehudit (Lunia) en haar zoon Gadi in de Mishmar Ha'emek

Later verhuisden we naar Rehovot en bouwden daar ons thuis. Ik vergat mijn liefde voor studeren niet en ging door met geschiedenis studeren aan de universiteit.

Pas vijftien jaar geleden wilde en kon ik Polen bezoeken. Helaas, ik was te laat. Ik bezocht Lydka, maar ik heb mevrouw Czaplinska niet meer gezien. Zij was een paar jaar eerder overleden. Lydka vertelde dat mevrouw Czaplinska over me getreurd heeft tot de dag dat ze stierf. "Mevrouw Czaplinska wilde zo graag weten met wie je getrouwd was. Ze hoopte zo dat je een goede echtgenoot getroffen had," vertelde Lydka, "ik weet zeker dat als ze Amos had ontmoet, het haar getroost zou hebben."

Mevrouw Czaplinska, Anna en Joseph Schultz en Lydka zijn allen erkend als Rechtvaardigen onder de Naties in Yad Vashem.

Tijdens de afgelopen jaren heb ik groepen naar Polen begeleid en ook mijn geboorteplaats Czortkow bezocht, tegenwoordig een Oekraïense stad. Amos reist soms met mij mee en tijdens onze meest recente trip is tante Lunia ook mee geweest.

Ik heb het Zwarte Woud bezocht waar mijn vader is vermoord. Ik heb wat gebouwen bezocht die ik me kon herinneren: het huis aan de Rinekstraat, de synagoge, de apotheek waar mijn moeder werkte, de kelder waarin ik ben ondergedoken en het laatste huis waar mijn ouders en ik woonden voordat we naar het ghetto verhuisden. Het meubilair van mijn ouders is daar nog: de grote bedden die de kleine kamer bijna vulden, Moeders kaptafel, de boekenplank en de tafel. De mensen die er nu wonen beweren dat ze de meubels in een winkel hebben gekocht...

Kibboets Amos en ik

De oudere inwoners van Czortkow zijn de enigen die zich herinneren wat de Duitsers, samen met de plaatselijke Oekraïners, de Joden hebben aangedaan. Wij hebben in samenwerking met anderen in het Zwarte Woud een groot monument opgericht dat de herinnering levend houdt aan de bloeiende Joodse gemeenschap van Czortkow. Een gemeenschap die vernietigd is, veel Joden van deze stad zijn vermoord in dit bos. Tussen de Joden van de stad leefde een kleine familie, de familie Winter: mijn moeder Netta, mijn vader Israël en ik, hun kleine dochter Marta.

Ik heb jullie nu een deel van mijn levensverhaal verteld. Ik zou het fijn vinden om van jullie te horen en beantwoord jullie vragen graag. Schrijf me alsjeblieft op het volgende adres:

Marta Goren
P.O. Box 2494
Rehovot 76124
Israël
gorena@012.net.il

Woordenlijst

Aliyah (letterlijk: opstijging): benaming voor de Joodse immigratie naar Palestina. Oorspronkelijk betekent Aliyah het omhoog reizen naar de Tempel in Jeruzalem in de zin van een bedevaart. Pas in de jaren '20 van de 20e eeuw veranderde de betekenis van het woord.

Challot: de gevlochten broden voor sjabbat, die paarsgewijs geserveerd worden.

Displaced-Persons-kamp: tijdelijke opvangkampen, waar zogenaamde Displaced Persons na de bevrijding in 1945 geplaatst werden. DP was na de Tweede Wereldoorlog de benaming van de Westerse geallieerden voor de verplaatste voormalige dwangarbeiders en de overlevende Joden. Na de oorlog waren er ongeveer 7 miljoen DP's, waarvan 250.000 Joden. 136.000 van hen zijn naar Israel geemigreerd, ongeveer 80.000 naar de Verenigde Staten en rond de 12.000 bleven in Duitsland.

Eretz Israel: Zionistische benaming voor het Land Israel. Voor de oprichting van de staat Israel in 1948 verwees de uitdrukking naar het Britse Mandaatgebied Palestina.

Gestapo (afkorting van *Geheime Staatspolizei*): Het doel van de Gestapo was voornamelijk het bespioneren en controleren van de bevolking, om politieke tegenstanders op te sporen en te vervolgen. De Gestapo arresteerde ook Joden. Vanaf het jaar 1939 was de Gestapo ook officieel verantwoordelijk voor de vervolging van Joden. De Gestapo werd geleid door Heinrich Himmler (Leider van de SS) en Reinhard Heydrich (Leider van de RSHA- *Reichssicherheitshauptamt* en van de SD- *Sicherheitsdienst*)

Rechtvaardigen onder de Naties: Eretitel voor niet-Joden, die tijdens de Holocaust Joden gered hebben, door ze te laten onderduiken of ze te helpen vluchten. Ook wanneer een reddingspoging is mislukt, ontvangt de redder de eretitel. Voorwaarde echter is, dat er geen tegenprestatie vereist werd. De titel “Rechtvaardige onder de Naties” wordt exclusief door Yad Vashem toegekend. Tot in januari 2014 waren er in totaal rond de 22.881 Rechtvaardigen benoemd en geeerd.

Ghetto: dit begrip beschrijft een woongebied of een straat, waar Joden gescheiden van de christelijke of niet-Joodse omgeving moesten leven. Vaak werden zulke gebieden ommuurd en afgegrensd. De ghettoisering van Joden was in Europa al in de Middeleeuwen gebruikelijk. De Middeleeuwse ghetto's hadden de afzondering van Joden als doel. Het ging destijds niet om concentratie van Joden, met het doel hen te vermoorden. Dat is het wezenlijke onderscheid tussen Middeleeuwse ghetto's en de Nationaal-Socialistische ghetto's, die in 1939 in Oost-Europa gevormd werden. De levensomstandigheden in deze ghetto's waren onverdraaglijk en onverbiddelijk.

Tussen 1940 en 1942 stierven alleen al in Warschau en Lodz meer dan 140.000 mensen in ghetto's, bijna 20% van de bewoners. In de meeste ghetto's moesten Joden ook dwangarbeid verrichten. De ghetto's van Warschau en Lodz waren de twee grootste.

Chanoeka: Achtdaags Joods feest, dat aan de herinwijding van de Tweede Tempel in Jeruzalem, na de Joodse opstand tegen de Seleucidische heersers, herinnert. Onder Judas de Makkabeer werd van 166 – 164 BCE Judea terug veroverd. De heidense altaren werden verwijderd, de Tempel werd gereinigd en opnieuw ingewijd. Het “Wonder van het Licht” bestond eruit, dat een flesje olie, dat voor de herinwijding nodig was en slechts toereikend zou zijn voor een dag licht, acht dagen lang voor licht zorgde.

Interneringkamp: bewaakt kamp, waarin de politieke gevangenen vastgehouden werden.

Jiddisch: De taal die voornamelijk Joden in Oost-Europa als dagelijkse spreektaal gebruikten. De taal bestaat uit een combinatie van Middel-HoogDuits, de meestal locale taal en Hebreeuws. Tot vandaag de dag wordt Jiddisj door veel vrome Joden gesproken.

“Judenrein”: (ook: Jodenvrij) benaming van de nazi's voor de gebieden of stadsdelen, vanwaaruit alle Joden verdreven of gedeporteerd waren.

Kibboets: cooperatief georganiseerd dorp in Israel. Oorspronkelijk hadden de kibboetsen een socialistische en democratische inrichting, d.w.z. er bestond geen eigendom. Ieder zou werken zoals hij/zij zou kunnen en krijgen wat hij/zij nodig had. In de eerste jaren na de oprichting van de staat Israel leefden veel nieuwe immigranten, ook jongeren, die de oorlog overleefd hadden, in kibboetsen.

Ma'apilim-schepen: schepen met daarop Joodse overlevenden van de Holocaust, die door het Britse Mandaatgebied Palestina geweigerd werden te immigreren.

Mazal Tov!: Veel geluk!

Palmach: De in 1941 opgerichte Palmach was tijdens de Tweede Wereldoorlog een commando van de Joodse zelfverdedigingsorganisatie *Haganah*, die in het Britse Mandaatgebied Palestina voor de oprichting van een Joodse staat streed. Vooral jongeren sloten zich aan bij de Palmach. Na de oprichting van de staat Israel in 1948 ging de Palmach verder als het Israelische leger.

Farmacie: wetenschap, die zich bezighoudt met de ontwikkeling, de werking en de productie van geneesmiddelen.

Pesach: dit feest duurt 7 dagen, van de 15-22 Nissan (Joodse maand), meestal in April. Het herinnert aan het Bijbelse verhaal van de uittocht van de Joden uit Egypte, weg van de slavernij richting zelfbeschikking in de toekomst. Het Pesach-feest start met de

Sederavond, aan de vooravond van Pesach. Het is een feest dat met familie en vrienden wordt gevierd.

Yad Vashem: Nationaal Israelisch herdenkingsmonument in Jeruzalem. Hier worden de zes miljoen Joodse slachtoffers van de Holocaust herdacht. Yad Vashem bestaat uit een museum, meerdere archieven en een onderzoeks- en educatiecentrum, waar onderzoek over de Holocaust verricht wordt en seminars voor studenten en docenten verzorgd worden.

Zigeuner: term in spreektaal waarmee de Roma, Sinti en Jenische bevolkingsgroepen mee worden bedoeld, de 'door Europa trekkende volkeren'. Nationaal-socialisten vervolgden ook de zigeuners, echter niet op dezelfde systematische wijze als de Joden werden vervolgd.

Zionisme/ Zionist: politieke beweging, die in de tweede helft van de negentiende eeuw in Europa opkwam. Joodse intellectuele leiders, zoals Theodor Herzl, verlangden naar een eigen Joodse staat, mede als reactie op antisemitische pogroms (gewelddadige aanvallen) in Europa. Een Joodse staat zou leiden tot zelfbeschikking en onafhankelijkheid van de Joden. Religieus gemotiveerde Zionisten pleiten voor een Joodse staat in het oorspronkelijke Bijbelse land van de Joden, in 'Eretz Israel'.

Koning David: De legendarische koning van Israel, wiens verhaal te lezen is in het boek Samuel in de Bijbel. David, een herdersjongen, werd reeds als kind door Samuel gezalfd als toekomstige koning. Koning Saul liet David naar het hof brengen, omdat hij zo mooi harp kon spelen (David is de dichter van meerdere psalmen) en om zijn moed bekend stond. Met een slinger en vijf stenen heeft hij de reus Goliath verslagen. Onder de heerschappij van David en zijn zoon Salomon was het koninkrijk van het land Israel het meest uitgestrekt.

Gideon: Het Bijbelse verhaal van Gideon staat in het boek Richteren. Gideon werd door God benoemd om de Joden te bevrijden van de Midjanieten. Het meest bekend is Gideon door het neerhalen van het heidense altaar en cultuskolom van de Baäl-cultus. Na deze overwinning weigerde Gideon de koninklijke status, omdat er maar één Koning gediend kon worden. Toch vroeg hij om een deel van het geroofde goud, om hier een afgodsbeeld van te maken. Onder Gideons heerschappij leefde het volk Israel 40 jaar in vrede.

Judas de Makkabeeër: Joodse vrijheidsstrijder, die samen met zijn vader Mattathias in opstand kwam tegen de heerschappij van de Seleuciden (nakomelingen van de veldheer Alexander de Grote, die in Palestina heerste). Een koninklijk bevel eiste van de Joden, dat ze heidense goden zouden aanbidden. Dit was de aanleiding voor een Joodse opstand, die in 164 BCE met de herovering van Jeruzalem en de herinwijding van de Tempel, onder leiding van Judas de Makkabeeër eindigde. Vandaag de dag staat het Chanoekafeest in teken van de herdenking van deze overwinning.

Samson: Joodse held, wiens leven in het Bijbelse boek Richteren beschreven wordt. Hij leefde in de tijd waarin de Joden door de Filistijnen onderdrukt werden. Samson was buitengewoon sterk, al voor zijn geboorte was hij door God verkozen. Het geheim van zijn kracht zat in zijn ongeknipte haar. Hij stond bekend als opvliegend en heeft in zijn woede veel Filistijnen gedood. Zij vreesden hem daarom. Samson is beroemd om zijn tragische einde. Hij werd verliefd op Delilah, die hem zijn geheim over zijn kracht ontlokte en hem daarmee verraadde. De Filistijnen knipten zijn haren terwijl hij sliep, verborgen hem en lieten hem slavenarbeid verrichten. Toen hij tijdens een groot feest er amusement aan de gasten werd getoond, besloot hij de Filistijnen mee te trekken de dood in. Hij vroeg God om nog eenmaal zijn kracht terug te krijgen en duwde twee centrale kolommen van het huis omver, waarmee het gehele huis instortte.